

Presentation och utvärdering av pilotprojektet

Karaktärsdrag och bebyggelsemönster

Modell för karaktärisering och uppföljning inom miljömålsarbetet

Rapport från Riksantikvarieämbetet 2004:8

Presentation och utvärdering av pilotprojektet

Karaktärsdrag och bebyggelsemönster

**Modell för karaktärisering och uppföljning
inom miljömålsarbetet**

Rapport från Riksantikvarieämbetet 2004:8

Monica Bennett Gårdö och Daniel Nilsson

Riksantikvarieämbetet

Riksantikvarieämbetet

Box 5405, 114 84 Stockholm

Tel. 08-5191 8000

Fax 08-5191 8083

www.raa.se

bocker@raa.se

Omslagsbilder:

Ekonomibyggnad i Kronoberg. Foto: Jenny Svengård, Länsstyrelsen i Kronobergs län.

Gård i Norrbotten, Älvsby socken. Foto: Jan Norrman, RAÄ.

Gård och rapsfält, Brunnby socken, Höganäs kommun, Skåne. Foto: Bengt A. Lundberg, RAÄ.

Hus i Kronoberg. Foto: Jenny Svengård, Länsstyrelsen i Kronobergs län.

Layout Ann Winberg Idéverkstaden

Kartorna i denna rapport: © Lantmäteriverket Gävle 2004: Medgivande 2004/5023.

© 2004 Riksantikvarieämbetet

1:1

ISSN 1651-1298

ISBN 91-7209-369-2

Tryck Edita Ljunglöfs AB 2004

Innehåll

Förord	5
Inledning	7
Bakgrund	7
Miljömålsfinansiering	7
Deltagare i projektet	7
Syfte	78
Sammanfattande slutsatser	9
Metodbeskrivning	10
Översiktlig beskrivning av modellen	10
Regionala beskrivningar av karaktärsdrag och bebyggelsemönster	10
Dokumentation av referensrutor	14
Presentation av pilotprojektet	17
Inventering och fältarbete	17
Översiktlig presentation av referensrutorna	17
Karaktärisering	21
Sammanställning av resultat	23
Utvärdering av pilotprojektet	36
Regionbeskrivningarna	36
Referensrutorna	37
Variabler som är användbara efter bearbetning	37
Variabler som framställs i digitala bearbetningar	40
Ej utförda analyser som inte är avskrivna	42
Variabler som är avskrivna	42
Utvärdering av NILS:s användbarhet	45
Rutfrekvensen	45
Rutstorleken	49
NILS-programmets data	50
Sammanfattande kommentarer och slutsatser	52
Från pilotprojekt till färdigt system, beskrivning av innestående arbete	54
Identifierade utvecklingsbehov	54
Förslag på indikatorer till Miljömålportalens gemensamma uppföljningssystem (GUS)	55

Referenser	56
Bilaga 1 – Definitioner – Svenska kommunförbundets kommungruppsindelning	57
Bilaga 2 – Ruttfrekvens per kommun	58
Bilaga 3 – Kulturlandskapsregioner	62
Bilaga 4 – Antal referensrutor i agrarhistoriska regioner	63
Delrapport i metodstudien <i>Karaktärsdrag och bebyggelsemönster</i>	66
Regionalt bebyggelsemönster i nordvästra Skåne	
Delrapport i metodstudien <i>Karaktärsdrag och bebyggelsemönster</i>	78
Regionalt bebyggelsemönster i centrala Sunnerbo i Kronobergs län	
Delrapport i metodstudien <i>Karaktärsdrag och bebyggelsemönster</i>	84
Regionalt bebyggelsemönster i kustlandets skogsbygder i Norrbottens län	

Förord

En betydelsefull del av vårt kulturarv avspeglas i bebyggelsen. Byggnadstraditionerna har växt fram och formats av naturgivna och historiska förutsättningar. Det finns djupt rotade föreställningar om regionala skillnader i bebyggelsens utseende till exempel Smålands röda stugor, Gotlands vitkalkade hus och Skånes kringbyggda gårdar.

Att ta tillvara och bygga vidare på bebyggelsetraditionerna i "vardagslandskapet" är en viktig del i arbetet med att uppnå en långsiktig hållbar utveckling för kulturmiljön.

En farhåga är att bebyggelsen generellt tenderar till att bli allt mer likriktad – från södra till norra landsändan. Därför är det viktigt att denna, i många avseenden smygande, förändringsprocess synliggörs.

Rapporten presenterar ett koncept för uppföljning av bebyggelsemålen i miljö kvalitetsmålen. Den redovisar resultaten av ett av RAÄ:s utvecklingsprojekt inom miljömålsuppföljningen. Remissbehandlingen får utvisa om det motsvarar behoven hos de tilltänkta användarna inom kommuner, länsstyrelser, Boverket och Riksantikvarieämbetet.

Stockholm oktober 2004

Monica Bennett Gårdö
Projektledare

Läsanvisning:

Rapporten innehåller ett ursprungligt förslag till beskrivnings- och uppföljningsmetod tillsammans med dess tillämpning på tre olika områden och en bedömning/utvärdering som projektdeltagarna gjort av det ursprungliga förslaget.

I avsnittet som redovisar tillämpningen kommenteras kort vad de olika variablerna är avsedda att belysa ur ett kulturhistoriskt eller planeringsperspektiv.

Bland annat redovisar vi förhållandevis utförligt även förslag som vi själva förkastar. Skälet till att vi även redogör för dessa förslag är att de förekommer frekvent inom kulturmiljövårdssektorn och att vi därför vill visa att de avskrivits efter prövning.

Inledning

Bakgrund

Miljömålsarbetet syftar till en långsiktigt hållbar utveckling för miljön. I miljöbegreppet inbegrips kulturmiljön och kulturvärdena som är ett tvärgående värde som finns i nio av de femton miljö kvalitetsmålen. Bebyggelsen är en betydande komponent i kulturmiljön. I miljömålsstrukturen återfinns den, förutom i målet om *God bebyggd miljö*, under flera av landskapsmålen. Även miljö kvalitetsmålen *Frisk luft* och *Bara naturlig försurning* har anknytning till bebyggelsen när man ser till effekter av luftföroreningar och försurning.

Kulturarvet är i hela sin bredd att betrakta som en resurs i samhällsutvecklingen. Befintliga landskaps- och bebyggelsevärden behöver uppmärksammas som tillgångar för kommuners och regioners utveckling och attraktivitet när det gäller boende och företagande. Genom vidmakthållande av en kulturhistorisk mångfald motverkas en utarmning av livsmiljön. En långsiktigt hållbar utveckling kan därför inte bindas upp till skydd av ett urval objekt, som betraktas som särskilt värdefulla. I stället måste fokus för en hållbar utveckling ligga på den kulturhistoriska dimensionen i ”vardagslandskapet”. För mål som omfattar bebyggelse betyder detta att grunden för en hållbar utveckling är ett varsamt bruk av befintlig bebyggelse och att de byggnadstraditioner som fortfarande präglar de olika delarna av vårt land tillvaratas.

Projektet *Karaktärsdrag och bebyggelsemönster* syftar till att ta fram en modell för att följa förändringar av regionala karaktärsdrag och bebyggelsemönster. Fokus i detta pilotprojekt har legat på bebyggelsen utanför tätorter och städer. Arbetet har skett i anslutning till naturvårdens uppföljningssystem NILS (Nationell Inventering av Landskapet i Sverige). Rapporten innehåller ett förslag till uppföljningsmodell samt utvärdering av NILS användbarhet i sammanhanget.

Miljömålsfinansiering

Projektet har finansierats med hjälp av medel som Riksantikvarieämbetet har erhållit från Miljömålsrådet för att utveckla miljömålsuppföljning. Tillsvidare anställd personal vid Riksantikvarieämbetet har medverkat inom

sin ordinarie finansiering. Utvecklingsarbetet startade under hösten 2001 och har bedrivits fram till våren 2004.

Deltagare i projektet

Riksantikvarieämbetets kunskapsavdelning har utfört projektet i samverkan med länsstyrelserna i Kronoberg och Norrbotten, därutöver har utvecklingsgruppen från NILS medverkat genom en flygbildtolkare.

Projektledare: Monica Bennett Gårdö (RAÄ)

Projektmedarbetare RAÄ: Karin Schibbye, Michael Frisk, Sanna Landeholm och Daniel Nilsson.

Länsstyrelsen i Kronobergs län: Jenny Svensgård

Länsstyrelsen i Norrbottens län: Kerstin Lundin-Segerlund
SLU i Umeå – utvecklingsgruppen för NILS: Karin Pramborg

I *arbetsseminarier* som hållits inom projektet har Heidi Vassi och Margit Forsström, båda Länsstyrelsen i Kronoberg, Stefan Höglin, konsult, Korsberga och Abdella Abarkan, KTH medverkat. Paul Hansson, Regionmuseet/Landsantikvarien i Skåne har deltagit i inventeringen i Skåne tillsammans med Daniel Nilsson.

Syfte

Projektet *Karaktärsdrag och bebyggelsemönster* har som syfte att utveckla en kvantitativ metod för att dokumentera och följa tillståndet av bebyggelsen. Arbetet riktas framför allt mot planeringsnivån. Det tar inte upp specifika frågor som rör byggnadsvård och uppföljning av förändringar av enskilda drag i byggnadernas utformning.

Ambitionen har varit att skapa ett uppföljningssystem för bebyggelsen som en utveckling av naturvårdens nationella landskapsövervakning, *Nationell Inventering av Landskapet i Sverige (NILS)* kompletterat med kulturhistoriska bebyggelsedata. Närmare upplysningar om NILS-projektet finns på projektets hemsida, www-nils.slu.se.

Det preliminära förslag till metod som utarbetats inom projektet *Karaktärsdrag och bebyggelsemönster* innehåller flera olika steg som följer på varandra: regionindelning,

regionbeskrivning, dokumentation av referensrutor genom flygbildstolkning och fältinventeringar och uppföljning av karaktäristiska bebyggelseuttryck samt rumsliga mönster. I detta omfattande koncept är strävan att begränsa datainsamling och därigenom kostnader genom:

- koncentration på det mest väsentliga,
- samarbete och samnyttjande av data,
- stickprovsmetodik.

Centrala frågeställningar för projektet

- att hantera landskapets helhet och komplexitet
- att finna det allmänna mönstret – inte de exklusiva, särskilt välbevarade miljöerna
- att dokumentera i referensområden
- att ansluta till Naturvårdsverkets landskapsövervakningsprogram NILS.
- att undersöka NILS användbarhet för projektet

Sammanfattande slutsatser

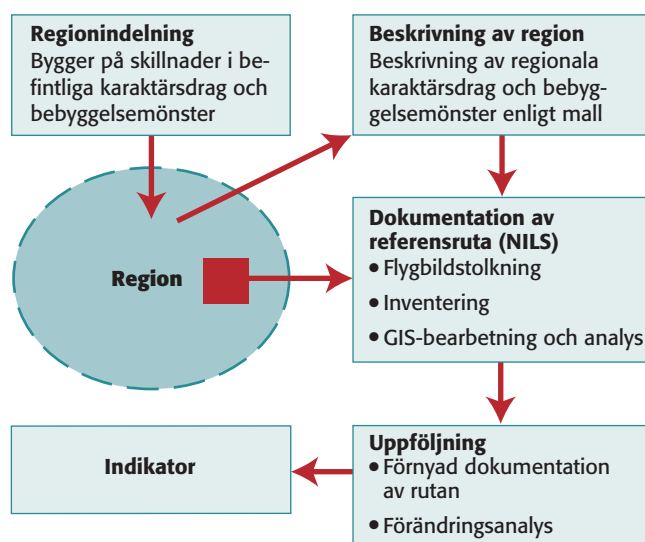
- Regionbeskrivningarna behöver utvecklas mer. Ytterligare arbete krävs för att bättre fånga och tydliggöra sambanden mellan de olika nivåerna i såväl regionala beskrivningar som i analyser av karaktärsdrag och bebyggelsemönster. Beskrivningarna måste presenteras mer pedagogiskt.
- De analyser som gjorts inom projektet visar att det går att kvantitativt beskriva regionala karaktärsdrag och bebyggelsemönster i referensrutor. Sammanställningarna av data visar tydliga skillnader i byggnadernas utformning och bebyggelsens sammanställning.
- Metoder med GIS-stöd måste utvecklas för att fånga vissa variabler som presenteras i rapporten t.ex. vad gäller bebyggelsen läge i terrängen och byggnadernas storlek och form.
- Det finns även ett behov av att gå vidare med NILS flygbildstolkning efter den numera mer utvecklade manualen för att kunna dra mera definitiva slutsatser om användbarheten av NILS data för *Karaktärsdrag och bebyggelsemönster*.
- Antalet NILS-rutor samt stickprovets fördelning tillgodoser de nationella behoven. Troligen gäller det även vissa län där samtliga regioner har ett eller flera referensområden medan andra län har sämre täckning. Vad som är tillräckligt går bara att bedöma i varje län, liksom i varje kommun.
- Storleken 5x5 kilometer på NILS-rutorna bedöms vara tillräckligt stor för att fånga in representativiteten för byggnader och tomter på ett tillfredsställande sätt. Däremot är det tveksamt om bebyggelsemönstren kan beskrivas och mätas inom referensrutan. Troligen måste dokumentationen av bebyggelsemönster, markanvändning och kommunikationer göras på hela regionen. Möjligheten att fånga detta genom satellitbildsanalys bör undersökas.
- Erfarenheterna från arbetet leder till förslag till revideringar av själva arbetsmodellen. Mera övergripande revideringar av modellen bör också göras.
- För att nå fram till ett digitalt uppföljningssystem, som samverkar med NILS-programmet måste dels modellering göras dels ämnesordslister tas fram för alla objekt-kategorier och variabler.

Metodbeskrivning

Översiktlig beskrivning av modellen

I modellen ingår att definiera beskriva och fånga centrala karaktärsdrag och bebyggelsemönster i aggregerade nivåer; från enskilda byggnader, via tomter och bebyggelseagglomerationer till övergripande mönster och samband på landskapsnivå.

Modellen innehåller flera olika delar vilket åskådliggörs av figuren nedan. Projektet har koncentrerats till de olika momenten i rutorna *Beskrivning av region* och *Dokumentation av referensruta* i nedanstående figur.

Figur 1. Modell – delar i Karaktärsdrag och bebyggelsemönster.

Regionindelning

Vilka enheter talar vi om när vi säger att det finns regioner med olika traditioner i olika delar av landet?

Under de senaste decennierna har det gjorts flera indelningar av landet med olika grader av detaljering i kulturhistoriska regioner liksom i naturgeografiska regioner och i jordbrukets produktionsområden. Regionerna är enhetliga i vissa avseenden, i andra inte.

I detta projekt har tid inte lagts på att utarbeta någon ny regionindelning. I stället har befintliga indelningar har

använts med vissa justeringar och fokus har riktats mot att finna en generell metod att beskriva de företeelser som ger en region dess bebyggelsekaraktär.

Regionala beskrivningar av karaktärsdrag och bebyggelsemönster

Regionala karaktärsdrag består av komponenter som står att finna i flera nivåer från landskapsperspektivet till den enskilda byggnaden. Naturförutsättningarna, de historiska förutsättningarna, resursutnyttjandet, funktionerna och utformningarna styr hur helheten uppfattas. Regionbeskrivningarna måste återge denna komplexitet.

I korthet syftar varje beskrivning till att förmedla och åskådliggöra:

- en referensram för uppföljningen,
- vad som kännetecknar regionen,
- dess bebyggelsehistoria,
- de viktigaste egenskaperna i regionens bebyggelse.

Projektet syftar inte till att ta fram modeller för beskrivning av landskapets historia. Sådana har tagits fram och publicerats i andra sammanhang tidigare, t.ex. i kulturmiljöprogrammen. Beskrivningarna av regionala karaktärsdrag och bebyggelsemönster skall ses som ett komplement till dessa specifikt avpassat för miljömålsarbetet.

Nytt kulturmiljöunderlag

De regionbeskrivningar som föreslås har tre betydelsefulla funktioner. En funktion är att utgöra ram och referens till uppföljningens stickprovsrutor. En annan och inte mindre viktig är att ge allmänheten insyn och möjlighet till delaktighet i uppföljningen. En tredje roll är att fungera som planeringsunderlag.

Befintliga kulturmiljöbeskrivningar i form av inventeringar, kulturmiljöprogram, regionindelningar m.m. är av olika karaktär men har gemensamt att de inte är avsedda att beskriva och lyfta fram bebyggelsens karaktärsdrag. De är därför oftast inte lämpliga som underlag vare sig för kommuner eller enskilda som vill ta tillvara regionens specifika bebyggelse och bebyggelsemönster. De är heller inte anpassade för uppföljning av effekter av förändringar

i bebyggelsen i stort. De regionbeskrivningar som här föreslås är avsedda att komplettera befintliga underlag i dessa avseenden. Centrala målgrupper för regionbeskrivningarna är därför de som planerar, bygger och bor i de landskap som beskrivs.

Enligt en undersökning som RAÄ genomfört är det få kommuner som använder sig av möjligheten att precisera innebörden av de generella reglerna i PBL rörande hänsyn, varsamhet och förvanskningförbud och presentera konkreta riktlinjer för den framtida bebyggelseutvecklingen. Det visar sig att reglernas faktiska tillämpning är beroende av att viktiga egenskaper och karaktärsdrag på förhand har identifierats och preciserats (Krus & Westerlind, 2003). Det saknas i allmänhet underlag för en sådan konkretisering. För att kunna påverka möjligheterna att ta tillvara och bygga vidare på regionala karaktärsdrag och bebyggelsemönster krävs att beskrivningarna har egenskaper som gör dem lämpade som planeringsunderlag.

Presentation av beskrivningsmall

Beskrivningarna gäller dagens karaktärsdrag och bebyggelsemönster, där syftet är att tydliggöra de kulturhistoriska dimensionerna. Därför utgår beskrivningen från de äldsta, i dag synliga, mönstren och beskriver hur senare skedens mönster överlagrar dessa.

För att säkerställa att beskrivningarna av karaktärsdrag och bebyggelsemönster är likformiga och fullständiga

skall de beskrivas enligt en mall som är hierarkiskt uppbyggd i fyra nivåer:

- Landskap och bebyggelse (naturförutsättningar och markanvändning, kommunikationer och bebyggelse)
- Bebyggelsekoncentrationer (byar, samhällen, städer)
- Tomter
- Byggnader

Målsättningen är att sambanden skall gå att följa från den översta nivån till den understa och tvärtom.

Att beskriva det generella och vanliga innehåller en särskild utmaning. För läsaren är det svårt att tolka adjektiv som små, stora, få, många, osv. när dessa värden saknar en referens. Ett råd är att undvika att använda dessa och liknande värdeord i beskrivningarna utan att närmare bestämma hur många, få, etc. objekt som avses. Vid jämförelser med andra regioner bidrar exakta uppgifter i mängder eller avstånd till att tydliggöra olikheter som har samband med kvantitativa förhållanden.

Bifogat till denna rapport finns tre regionala beskrivningar som gjorts inom projektet för att testa fram en beskrivningsmall. Det är rapporterna över: Centrala Sunnerbo i Kronobergs län, Kustlandets skogsbygder i Norrbottens län och Nordvästra Skåne.

I mallen lyfts några företeelser fram på varje nivå med tillhörande egenskaper som är väsentliga för att beskriva karaktärsdrag och bebyggelsemönster. Dessa är avsedda att utgöra de centrala ”byggstenarna/komponenterna” i beskrivningarna. Karaktären bestäms av hur dessa förhåller sig till varandra och vilka karaktärer/egenskaper de besitter.

Landskap och bebyggelse

Skikt	Form och uppbyggnad/innehåll	Exempel på beskrivning
Naturförutsättningar – topografi och vatten		
Exempel: sjöar, vattendrag, våtmarker, åsar, slätt, dalgångar	Höjdförhållanden Mängd/storlek Mönster	Över eller under högsta kustlinjen. Kuperat, flackt Två stora sjöar, stora arealer myrmark Mosaik, öar, dalar
Markanvändning		
Exempel: jordbruk, skog bebyggelse	Förhållanden mellan markslagen: Storleksmässig relation Mönster i relationen Trädslag Markslag, areella näringar Ägostruktur	En tredjedel/hälften Koncentrerad, spridd Betesmarkerna ligger i en smal randzon mellan åkermark och skog. Lövskog finns i dalgångarna. Löv, barr Bete, åker, skog Långsmala skiften

Tabellen fortsätter på nästa sida.

Fortsättning från föregående sida.

Skikt	Form och uppbyggnad/innehåll	Exempel på beskrivning
Kommunikationsnät		
Exempel: järnväg, motorväg, enskild väg	Utbyggnadsfaser och förändring av kommunikationsnoder: Beskrivning av kommunikationsnät: Relation till terräng Form Densitet/täthet Alléer	Enskilda vägar ut till gårdar tillkom i samband med skiftena. Motorvägarna är dragna vid sidan av tidigare knutpunkter i det äldre fjärrvägnätet. Järnvägsutbyggnad Krönläge, dalgångar Rak, slingrande, terränganpassade Tät, gles Enskilda vägar till gårdar kantas av pilalléer
Bebyggelse		
Exempel: stad, tätort, by, spridda enheter	Bebyggelseutveckling: Etablering, omvandling, expansion Bebyggelsemönster: Fördelning mellan enheter Avstånd mellan enheter av samma sort Läge	Tidig bybildning, skiften etc. En stad/flera samhällen, många byar 3 km mellan byarna Bebyggelsen koncentrerad till kusterna

Bebyggelsekoncentrationer

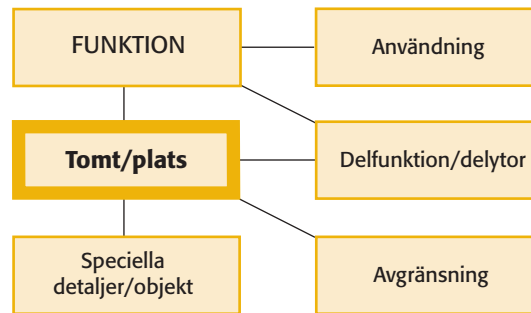
Form och uppbyggnad/innehåll	Exempel på beskrivning
Ursprung och ungefärlig ålder Storlek Täthet Form Gränsens karaktär Planform Gatunät Bebyggelsens sammansättning/fördelning: Bostad, fritid, jordbruk, industri, offentlig Bebyggelselägen Relation till topografi, vatten, markanvändning	Exempel: stad, stationssamhälle, by, kyrkby, fritidshusområde F.d. fiskeläge, medeltida, etc. Areal, antal hus/tomter, invånarantal Koncentrerad eller spridd bebyggelse Avlång, cirkelformad etc. Tydlig/skarp, flytande Organisk/oregelbunden, rutnät etc. Strandparallella gator, smala tvärgränder, rätlinjigt etc. Bostadsbebyggelse med inslag av ett fåtal jordbrukstomter Strandradbebyggelse, lidbebyggelse etc.

Tomter

Form och uppbyggnad/innehåll	Exempel på beskrivning
Funktion	Bostadstomt, fritidstomt, jordbrukstomt, industritomt
Storlek	Tusen kvm
Form	Rektangulär, oregelbunden
Topografiskt läge	Krönläge, strandnära etc.
Tomtens avgränsning: Gräns mot omgivning	Tydlig/skarp Diffus
Avgränsade element	Mur, staket, häck etc.
Beskrivning av trädgård: Anläggningen	Vårdad/anlagd trädgård Naturlik trädgård
Förekomst av vårdträd, solitärträd	Lind, kastanj etc.
Beskrivning av fysiska relationer: Tomtens relation till vägar Byggnaders antal på tomt Byggnadernas placering/gruppering	Inkörsväg/infart – genomkorsande, anslutande 3–5 byggnader Friligande, oregelbunden formation, sammanbyggda

Byggnader

Form och uppbyggnad/innehåll	Exempel på beskrivning
Funktion	Bostäder, fritidshus, ekonomibygnader etc.
Plantyp (beskrivs endast för bostad- och fritidshus)	Parstuga, salsbyggnad, enkelstuga, korsbyggnad
Yta – förhållande mellan längd och bredd	Bostäderna har övervägande smala huskroppar
Antal våningar	En våning
Fasadmaterial	Putsade fasader dominerar på de äldre bostadshusen. Efterkrigstidens bostäder är till största delen klädda med fasadtegel.
Takbeläggning	Taktegel, plåt
Kulör	Vit
Ålder/uppförandeperiod	Flertalet jordbruksfastigheter fick sitt huvudsakliga byggnadsbestånd under perioden 1860 till 1880. Maskinhallar tillkom allmänt som komplement under 1970-talet.
Takform	Sadel
Takvinkel	Flack, spetsig
Utmärkande detaljer	Många sena 1800-tals hus har veranda.
Nyttjandegrad	Många av ladugårdarna används inte längre.
Beskrivning av generella funktionsomvandlingar	I tätortsnära lägen har fritidshus i hög grad omvandlats till permanentbostäder.

Figur 2. Relationsmodell avseende variabler för tomt/plats enligt ursprungligt förslag.

Dokumentation av referensrutor

Dokumentation och uppföljning baseras på 5 x 5 kilometer stora referensrutor, som används inom Naturvårdsverkets nationella landskapsövervakning NILS.

Här presenteras de grundläggande dragen kortfattat. Programmet leds operativt av *Institutionen för skoglig resurshushållning och geomatik*, Sveriges Lantbruksuniversitet, (SLU) Umeå, på uppdrag av Naturvårdsverket. Det primära syftet med NILS är att övervaka förutsättningarna för biologisk mångfald i ett landskapsperspektiv.

Programmet omfattar mer än 600 permanenta referensområden spridda över hela landet. Referensområdena tas ut i strukturerat stickprov. Flygbildsfotografering och inventering av rutorna kommer att ske i ett rullande program med fem års intervall. Detaljerad flygbildstolkning och inventeringar sker inom en 1 x 1 kilometerruta utvidgad till omgivande 5 x 5 kilometerruta för en extensivare övervakning.

I projektet *Karaktärsdrag och bebyggelsemönster* samlas data in som bygger på beskrivningsmallens flerskaliga struktur. Från NILS-projektet kommer data om markanvändning, vägar, höjddata och byggnadslägen.

I dokumentationen kombineras tre olika moment: *flygbildstolkning*, *fältdatafångst* och *bearbetning av digitala data* från andra databaser.

Flygbildstolkning

En aktuell flygbild ger information om landskapets användning gällande bl.a. markanvändning, bebyggelse och anläggningar. Den tolkade flygbilden dokumenterar objekt som genom digitalisering blir möjliga att knyta

annan information till. Digitaliseringen fungerar som underlag vid fältarbetet.

Fältdatafångst

I pilotprojektet genomfördes en testinventering. Vid dokumentationen användes digitala blanketter och fältdagbok. Nedan följer en redovisning av sökta variabler enligt projektets ursprungliga förslag för fältdatafångst.

Bebyggelsekoncentrationer

Uppgifter som antecknades i fältdagboken var:

- Typ av koncentration (t.ex. jordbruksby) och eventuellt plan/mönster, t.ex. radby.

Tomter och platser

I fält skulle följande dokumenteras:

- *Funktion/typ*

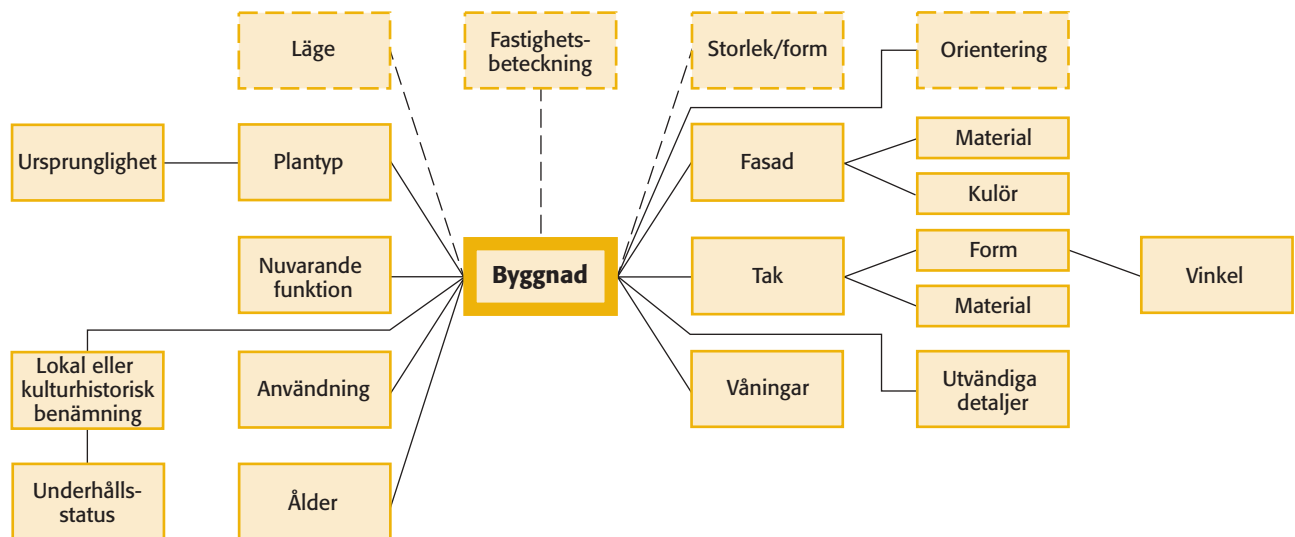
Tomttypen som användes var:

Jordbruk	Fritid
Bostad	Industri
	Övrigt

- *Delfunktion/delytor*

Trädgård med specificerad typ och/eller ekonomigård för tomt. Del av plats specificerat vid behov efter samma lista som anger funktion/typ av plats. De olika trädgårdstyper som fanns att välja mellan var:

Anlagd trädgård	Naturlig trädgård
Anlagd med fruktträd	Fruktträdgård
Anlagd med köksträdgård	Övriga

Figur 3. Relationsmodell för byggnadsvariabler enligt ursprungligt förslag.

- *Användningsstatus*

Det antecknades om tomten var:
I bruk Delvis överlopp Överlopp

- *Avgränsning*

Definiera typ av tomt/platsavgränsning:
Staket Diffus Dike
Häck Stenmur Osv.
Trädrad, barr Trädrad, löv

- *Speciella detaljer/objekt*

T.ex. stora dominerande träd, s.k. vårdträd. Ingen förvaltslista.

Byggnader

De uppgifter som skulle sökas i fält var:

- *Funktion (nuvarande)*

Enligt förvaltslista baserad på bebyggelseregistrets inventeringshandbok¹. Listan har kompletterats med några alternativa flerfunktionsbyggnader som annars vållar problem. Exempel på sådana är lokaler med bostad och ekonomibygnader med bostadsrum.

- *Kulturhistorisk benämning*

Om byggnaden uppförts för en annan funktion än den nuvarande angavs detta.

Var den ursprungliga benämningen av kulturhistoriskt intresse registrerades den.

Lokalhistorisk benämning av kulturhistoriskt intresse kunde dokumenteras.

- *Typ*

Uppgiften syftar till planlösning, t.ex. enkelstuga eller

sexdelad plan, som bl.a. finns redovisade i bebyggelseregistrets inventeringshandbok.

Dokumentationen gäller enbart för bostadshus.

- *Användningsstatus*

Avser om byggnaden var:
I bruk Överlopp Delvis överlopp Ej utrett

- *Ålder*

I testinventeringen användes följande åldersklasser:

-1749	1914–1929	1980–
1750–1869	1930–1954	
1870–1913	1955–1979	

Byggnadernas exteriör

Beskrivningarna av exteriörer bygger på ämnesordslisorna i Riksantikvarieämbetets bebyggelseregistrets inventeringshandbok.

- *Våningar*

Instruktion saknades.

- *Utvändiga detaljer*

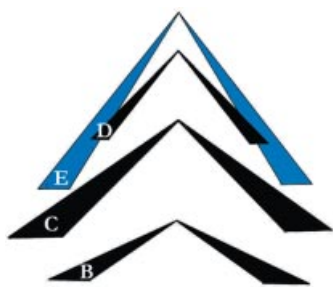
Avser detaljer på husen som är utmärkande och finns omnämnda i beskrivningen av regionen, t.ex. frontespiser. Ingen förvaltslista.

- *Fasadmaterial*

Enligt förvaltslista baserad på bebyggelseregistrets inventeringshandbok.

- *Fasadkulör*

Enligt förvaltslista baserad på bebyggelseregistrets inventeringshandbok.

Figur 4. Takvinklar.

- **Takform**
Enligt förvalslista baserad på bebyggelseregistrets inventeringshandbok.
- **Takvinklar**
Takvinklar mättes vid taknocken med hjälp av en mall där lutningen grupperades i följande intervall:
F spetsigare än 68 grader
E 69–79 grader
D 80–94 grader
C 95–115 grader
B 116–129 grader
A flackare än 130 grader
- **Taktäckningsmaterial**
Enligt förvalslista baserad på bebyggelseregistrets inventeringshandbok.

Bearbetning av digitala data från andra databaser

Fältdokumentationen kan kompletteras med uppgifter från befintliga databaser. Med analyser i GIS framställs *kvantifierad* information om objekten som antal, storlek, täthet och relationer mellan objekt.

- **Läge**
Varje byggnads läge registrerades som en koordinatpunkt vid flygbildstolkningen. Denna punkts id.nr och lägesangivelse användes vid fältdokumentationen.

- **Fastighetsbeteckning**
Fastighetsinformation har inte använts i pilotprojektet. Fastighetsinformation knuten till byggnader kan i projektet i första hand användas för kontroll av data från inventeringstillfälle till inventeringstillfälle. Det kan också ha betydelse för att knyta byggnader utanför tomt till rätt fastighet.
- **Storlek/form**
Såväl storlek som form på byggnader är karaktäriserande. Längd och breddmått har inte mätts i fält. Data skulle hämtas från den tolkade flygbilden.
- **Höjddata/tomter**
Tomtlägen har samkörts med höjddatabasen i analyser av bebyggelselägen.

Uppföljning

En ny uppföljning görs i NILS-programmet vart femte år. Vid dessa uppföljningar görs förnyad dokumentation av rutan. Denna ligger sedan till grund för en förändringsanalys. Analysen av eventuella förändringar skall svara på frågor om:

- Vilka mönster finns kvar?
- Vilka har förändrats?
- Hur har de förändrats?
- Är de väsentliga karaktärsdragen kvar?

Resultatet bildar underlag till ett urval indikatorer som skall åskådliggöra utvecklingen av vissa frågor. Att formulera de preciserade målen som kan följas upp är det viktigaste momentet i arbetet och en förutsättning för att välja relevanta indikatorer.

Noter

1. Kulturmiljövårdens bebyggelseregister är ett digitalt informationssystem som innehåller uppgifter om landets bebyggelse. Registret har varit i drift sedan 1998.

Presentation av pilotprojektet

Inventering och fältarbete

På uppdrag av projektet har utvecklingsgruppen för NILS vid SLU i Umeå tolkat tre referensrutor, en i vardera beskrivna region. Av tidsskäl användes befintliga flygfoton som tolkningsgrund eftersom NILS ännu inte hade låtit flygfotografera några rutor i försökslänen.

När pilotprojektets flygbildstolkning gjordes var inte NILS tolkningsmanual färdig, så det var enbart möjligt att göra en provisorisk grov markanvändningskartering. Markanvändning, byggnader samt tomter och platser tolkades utifrån en preliminär klassning av ytor och objekt. Stor vikt lades vid att identifiera samtliga byggnader, tomter och platser. Därtill testade tolkaren även att skilja mellan bostadshus och övriga byggnader.

Förutom data från flygbildstolkning har vägsnitt och höjddata från Lantmäteriets *Geografiska Sverigedata* (GSD) också använts i projektet. Dessa data används även av NILS.

Inventeringarna gjordes av de personer som tidigare gjort respektive beskrivning i de tre referensrutorna.

Dokumentationen omfattade nivåerna: bebyggelsekoncentrationer, platser/tomter samt byggnader.

Inför fältarbetet utvecklade Riksantikvarieämbetet en provisorisk GIS-stödd inventeringsmodell. Den lägesbestämda information som erhållits vid flygbildstolkningen hanterades i två tabeller, ett polygonskikt för platser/tomter och ett punktskikt för byggnader.

Fältarbetet omfattade en kontroll och eventuell korrigerande av geometrin i det tolkade digitala materialet, Rättningar av fel i geometrin och kompletteringar med objekt som inte hade varit möjliga att tolka från flygbilden gjordes manuellt med hjälp av ortofoto.² Registrering av inventeringsdata gjordes i dessa fall i en Accessdatabas. Efterarbetet bestod i att digitalisera in de byggnader och platser som inte tolkats och korrigera felaktigheter i geometrin.

Samtliga byggnader fotograferades och bilderna länkades till byggnadsdatabasen. Egenskapsdata, som beskrivs i nästa avsnitt, registrerades i det formulär som upprättats i GIS-programvaran ArcView. Inför fältarbetet framställdes en handbok för arbetet och provisoriska ämnesordlistor.³

Under arbetets gång har det visat sig att bebyggelse-

Foto: Daniel Nilsson, RAÄ.

koncentrationer var så komplicerade att integrera i denna fas av projektet att de lämnades för tillfället. Också i andra projekt pågår utvecklingsarbete som har större förutsättningar att lösa de speciella frågor som beskrivningen av tätorterna medför.

Översiktlig presentation av referensrutorna

Uppgifterna om markanvändningen bygger på den preliminära flygbildstolkningen som utförts inom NILS. Flygbildstolkningen och data från GSD omfattar hela 5 x 5 kilometerrutorna. Data om markanvändning och uppgifter om höjdförhållanden visar relationerna på land i hela 5 x 5 kilometerrutorna.

Tätorter och småorter har avgränsats enligt SCB:s definitioner och fältinventeringarna har gjorts utanför dessa tätorter och småorter. Även övriga data gäller förhållanden utanför dessa orter om inget annat anges.

Skåne

Kommun: Båstad

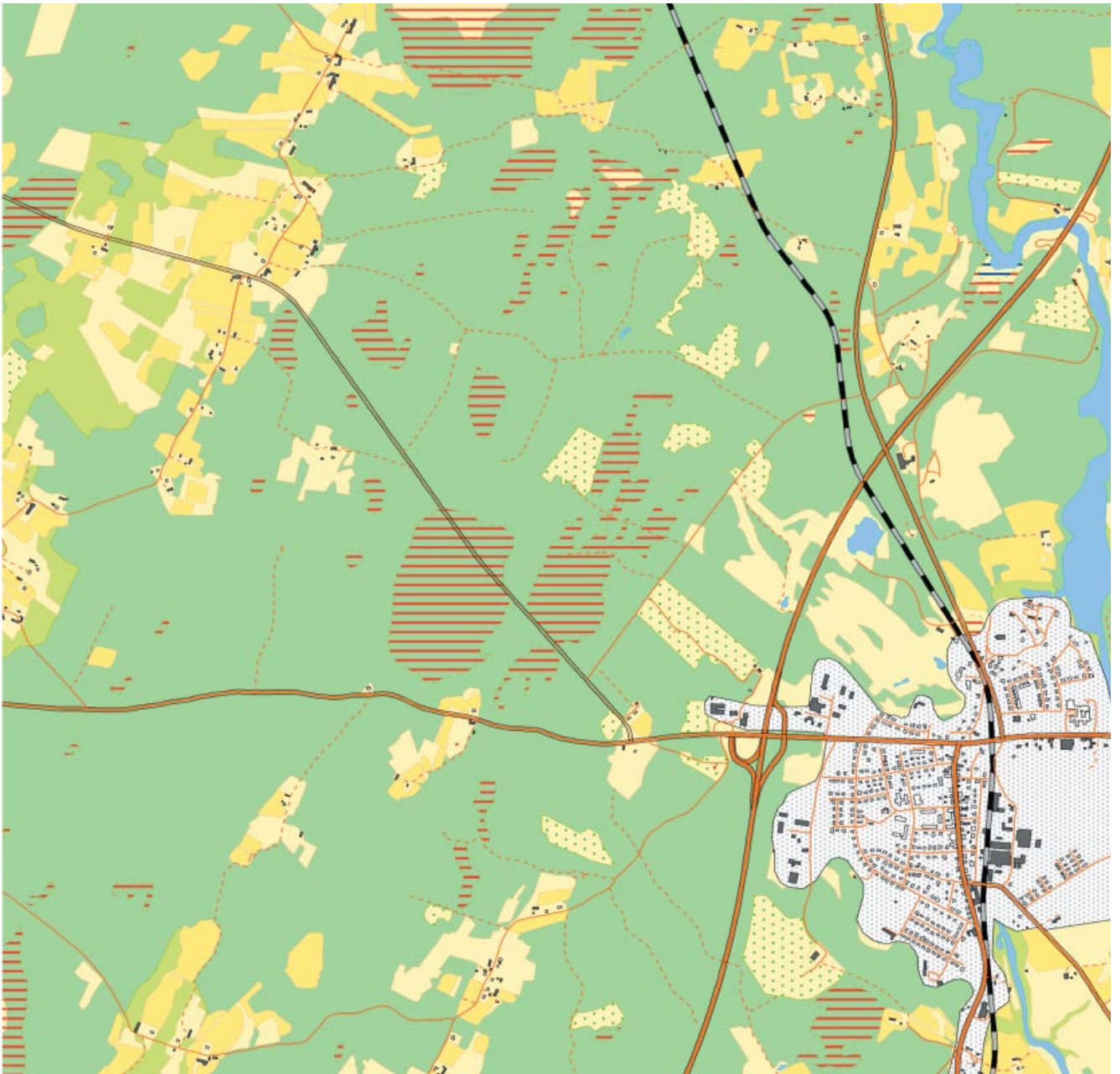
Tillämpad region: Nordvästra Skåne

Av rutans totala areal är cirka 33 procent vatten.

Bebyggelsekoncentrationer: En småort enligt SCB:s kriterier finns i rutan. Kattvik är ett före detta fiskeläge där större delen av bebyggelsen, med numera hög andel fritidsboende, ligger i sluttning ner mot havet. I rutan finns en kyrkby som ligger cirka 5 kilometer från havet, fyra större och åtta mindre byar. Gränsen mellan byarna är i vissa fall otydlig beroende på att bebyggelsen har vuxit samman.

Figur 5. Översiktskarta – bebyggelse och kommunikationer, ruta i Skåne. Källa: Lantmäteriet (GSD). Karta RAÄ.

Höjdförhållanden: Den högsta punkten i referensrutan ligger 151 m.ö.h. och den lägsta utgörs av havsnivån. Rutan medelhöjd är 75,5 m.ö.h. Området är kraftigt kuperat.

Kronoberg

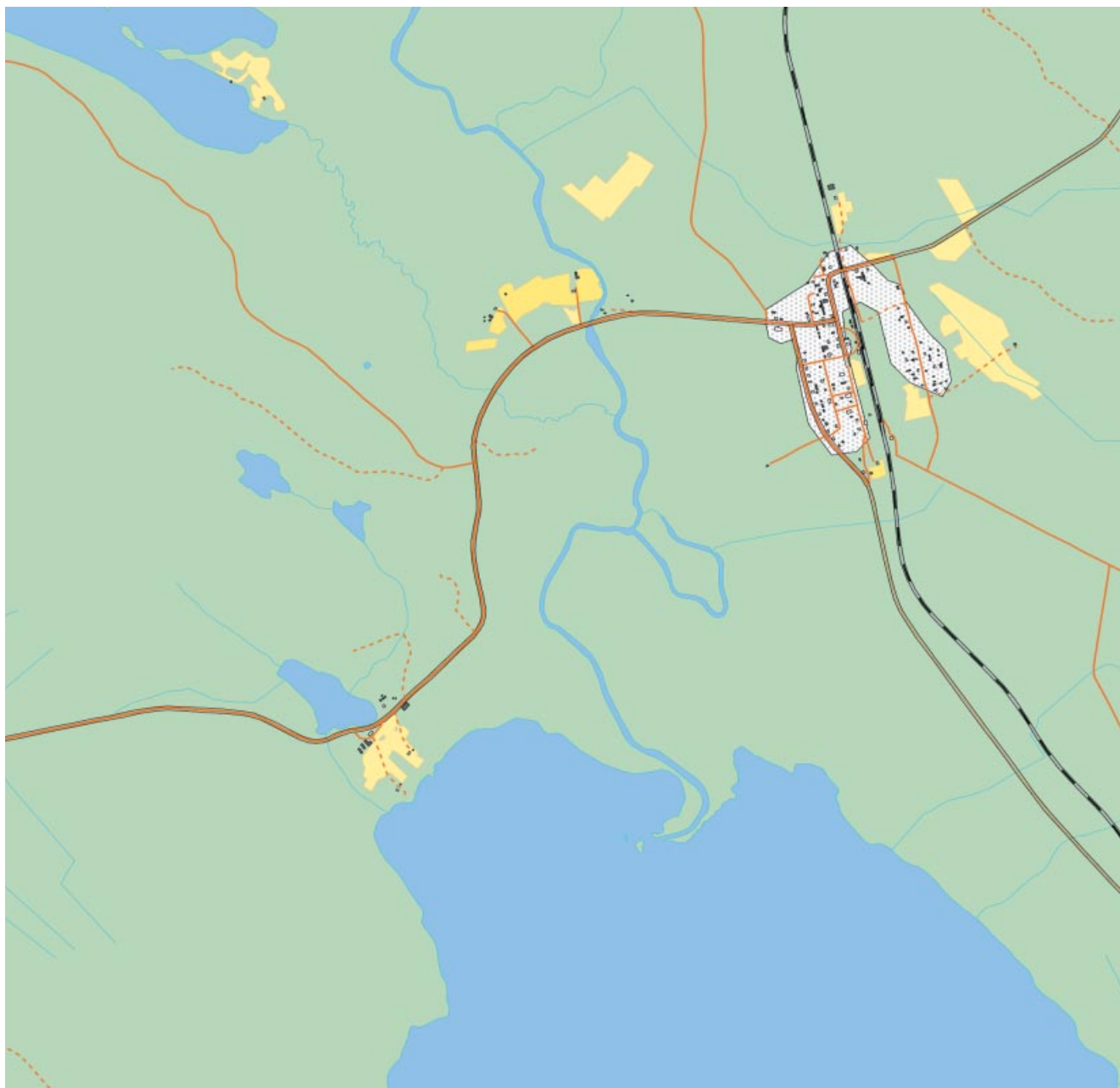
Kommun: Ljungby

Tillämpad region: Centrala Sunnerbo

Bebyggelsekoncentrationer: Det finns en tätort (Lagan) inom rutan. Den ursprungliga byn utvecklades till järnvägssamhälle. Med järnvägen etablerades industrier på orten vilka än i dag i hög grad präglar orten. Utanför tätorten finns åtta byar.

Höjdförhållanden: Referensrutans lägsta punkt ligger 130 och dess högsta punkt 183 m.ö.h. Området är svagt kuperat med höjdryggar som övervägande går i nordöstlig riktning. Dess medelhöjd är 156,5 m.ö.h.

Figur 6. Översiktskarta – bebyggelse och kommunikationer, ruta i Kronoberg. Källa: Lantmäteriet (GSD). Karta RAÄ. Teckenförklaring, se Figur 5.

Norrbotten

Kommun: Boden

Tillämpad region: Kustlandets skogsbygder

Cirka 42 procent av rutans totala areal består av vatten.

Bebyggelsekoncentrationer: Det finns en småort (Laka-träsk) i rutan. Detta samhälle har vuxit fram i anslutning till järnvägen. Därutöver finns det endast ett fåtal spridda tomter inom rutan.

Höjdförhållanden: Referensrutans lägsta punkt ligger 153 m.ö.h. och dess högsta punkt 232 m.ö.h. Medelhöjden är 192,5 m.ö.h.

Figur 7. Översiktskarta: bebyggelse och kommunikationer, ruta i Norrbotten. Källa: Lantmäteriet (GSD). Karta RAÄ. Teckenförklaring, se Figur 5.

Enskilt liggande trelängad gård på Bjärehalvön. Foto: Daniel Nilsson, RAÄ.

Karaktärisering

I detta avsnitt presenterar vi sammanställningarna till att börja med i löpande text baserad på de data som undersökningarna givit. Avsikten med detta är att ge ett underlag för läsaren att bedöma hur dokumentationen av de tre rutorna avspeglar regionernas karaktärer och hur dessa skiljer sig åt i statistiken.

För att göra det möjligt att beskriva de kulturhistoriska bebyggelsemönstren måste de bebyggelseenheter som från början varit jordbruksfastigheter men som omvandlats till bostads- och fritidstomter behandlas tillsammans med dagens jordbruksbebyggelse. Dessa *ursprungliga jordbrukstomter* har tagits fram på grundval av antagandet att förekomst av vissa typer av byggnader, som t.ex. lada, maskinhall, stall, silo eller småfähus inom tomten betyder att den har en bakgrund som jordbrukstomt.

Skåne

Landytan i Skånerutan karaktäriseras av ett öppet jordbrukslandskap med mycket betesmarker. Vägnätet är finmaskigt, 1,76 kilometer väg/km².

Cirka 90 procent av bebyggelsen ligger utanför avgränsad småort. Den är fördelad på 58 procent bostadstomter, 17 procent fritidstomter och 24 procent jordbrukstomter.

Jordbrukstomterna ligger enskilt men tätt i förhållande till varandra. Samtliga jordbrukstomter ligger mer än 250 meter från havet.

Fritidstomterna ligger nära stranden eller högt i terrängen. Tomterna är överlag små. Jordbrukstomterna är i genomsnitt cirka 4 200 m² medan bostads- och fritids-

tomterna är mindre än 2 500 m². Mellan 70 och 80 procent har en tydligt markerad avgränsning av tomten. Det finns få byggnader på varje tomt – ett förhållande som gäller alla tomttyper. Bostadstomterna har i snitt 1,5 hus per tomt, fritidstomterna obetydligt fler. Såväl nuvarande som ursprungliga jordbrukstomter har i medeltal 2,9 hus per tomt⁴.

Antalet byggnader utanför tätbebyggelsen är i Skånerutan 642 stycken.

En stor mängd (34 procent) bostadshus är uppförda före 1930. 4 procent av byggnaderna är uppförda före 1870. Den mest omfattande expansionen efter 1930 inträffade mellan 1955 och 1979, då 29 procent av husen byggdes. 86 procent av byggnaderna används medan användningsgraden är osäker för resterande 14 procent. Det är 8 procent av alla byggnaderna som har fått en ändrad funktion.

Den traditionella skånska bostadslängan utgör 22 procent av bostadshusen. Det är envåningsbyggnader som i hälften av fallen har en utifrån tydligt uppfattbar inredning och användning av vindsvåningen. Endast 3 procent av bostäderna är uppförda i 2 våningar.

Husens fasader domineras av träpanelning. Fasaderna är avfärgade i många kulörer, dels 18 procent tvåfärgade, dels enfärgade i en mångfald kulörer. Rött dominerar men också gult, grått och vitt är vanligt.

Sadeltaken dominerar i alla funktionsgrupper, tydligast i bostadshusen och jordbrukets ekonomibyggnader där 96 procent respektive 97 procent har sadeltak. Bostädernas sadeltak har en spetsig takvinkel – grupp D dominerar.

Sett över hela husbeståndet är takvinklarna något

*Bostadshus med röd träpanel i undersökningsområdet i Kronoberg.
Foto: Jenny Svensgård, Länsstyrelsen i Kronoberg.*

fläckare, grupp C utgör den största gruppen med 34 procent följt av grupp D med 29 procent.

Bostadskomplementen har mer varierande takformer, näst de dominerande sadeltaken är 16 procent av bostadskomplementen täckta av pulpettak.

Taken på samtliga hus är i huvudsak täckta av eternittak eller plåt. Bostadshusen domineras av eternittak till 31 procent därefter 22 procent tegeltäckta tak. Tak av vass och halm förekommer men är ovanliga.

Kronoberg

Landytan i rutan i Kronoberg domineras av skog, i vilken det finns mindre inslag av jordbruksmark. Vägnetets täthet är 1,59 kilometer väg/km².

Den större andelen av bebyggelsen är belägen inom tätort. Utanför tätorten är fördelningen mellan bostadstomter (43 procent) och jordbrukstomter (39 procent) relativt jämn. Därutöver är 18 procent fritidstomter.

Den äldre jordbruksbebyggelsen har som regel inte placerats strandnära, 75 procent ligger mer än 250 meter från strand. Dessa tomter ligger i allmänhet relativt högt i terrängen medan bostadstomterna däremot oftast är lågt belägna.

Merparten av jordbrukstomterna (74 procent) har markerad tomtavgränsning. De är i genomsnitt cirka 4 700 kvadratmeter stora och på tomten finns i medeltal fyra byggnader.

Antalet byggnader utanför tätbebyggelsen är 367 stycken. Över 40 procent av alla byggnaderna är uppförda före 1930. Under perioden 1955 till 1979 uppfördes

knappt 20 procent därefter drygt 20 procent av hela beståndet. Komplementbyggnader till bostadshus är den vanligast förekommande byggnadstypen. De utgör 46 procent av rutans byggnader.

Ett stort antal byggnader saknar användning – det är endast 68 procent av alla hus som är i bruk. 4 procent har fått en förändrad funktion i förhållande till den ursprungliga.

De för rutan karaktäristiska äldre plantyperna är dubbelkammarsstuga med 11 procent, enkelstuga 22 procent och sexdelad plan 6 procent av bostadshusen. 75 procent är uppförda i en våning.

Husens fasader domineras av träpanelning. Rött är förhärskande kulör sett till samtliga byggnader, följt av ej avfärgade byggnader. Bostadshusen är övervägande röda (75 procent), men även gula, vita, grå och bruna förekommer.

Sadeltaken dominerar. Bostadshusen är till 93 procent täckta av sadeltak – återstående 7 procent med valmade sadeltak, alt. sadeltak med valmad spets eller brutet tak. Sadeltaken dominerar även för jordbrukets ekonomibyggnader medan bostadskomplementen har en lite större variation i takformer med 17 procent pulpettak och enstaka plantak, välvda tak och tälttak vid sidan av sadeltaken.

Takvinkel på bostadshusen tillhör till övervägande delen (64 procent) grupp C. Vanligast förekommande taktäckningsmaterial på bostadshusen är betongpannor (69 procent) och tegelpannor är näst vanligast med 17 procent. Torvtak, brädtak och trätak förekommer också.

Gård i strandnära läge i Norrbotten. Foto: Kerstin Lundin-Segerlund, Länsstyrelsen i Norrbottens län.

Norrbotten

Området i Norrbotten består till största delen av skog med ett mycket litet inslag av odlingsmark. Vägnetet utanför bebyggelseområdet är glest, 0,75 kilometer väg per kvadratkilometer.

Cirka 70 procent av tomterna är belägna i avgränsad småort. Utanför samhället är 60 procent fritidstomter, 30 procent bostadstomter och endast 10 procent jordbrukstomter. Av totalt 10 tomter är hälften ursprungliga jordbrukstomter. 80 procent av tomterna ligger inom 250 meter från vatten. Bostadstomterna är stora (genomsnitt 4 709 m²).

Det finns många byggnader på varje tomt. Bostadstomterna har många komplementbyggnader, i medeltal 3,3 hus per tomt. De saknar i hög grad – eller har en diffus – visuell avgränsning mot den närmaste omgivningen. Samtliga fritids- och jordbrukstomter i rutan saknar markerad tomtavgränsning.

Antalet byggnader utanför tätbebyggelsen är 80 stycken. Drygt 10 procent av samtliga byggnader är byggda före 1930. Ingen byggnad uppfördes före 1870. Merparten av byggnaderna 47 procent tillhör byggnadsperioden 1955 till 1979. Byggnadsbeståndet är alltså relativt ungt.

Den vanligast förekommande byggnadstypen är en komplementbyggnad till bostadshus. De utgör 62 procent av rutans byggnader. Ett stort antal byggnader (23 procent) saknar användning, därtill är det osäkert om ytterligare 3 procent är i bruk eller inte.

Hus som fått en ändrad funktion utgör 4 procent av det totala antalet, medan 8 procent har i stort samma funktion

som den ursprungliga, men har inte samma specificerade användning.

Bostadshusen utanför småorten är få och flertalet har inte någon traditionell plantyp. Flertalet är en och enhalv-våningshus.

Husens fasader domineras av träpanelning. Rött är dominerande kulör sett till samtliga byggnader, följt av ej avfärgade byggnader. Bostadshusen är övervägande röda (58 procent), men även gula förekommer.

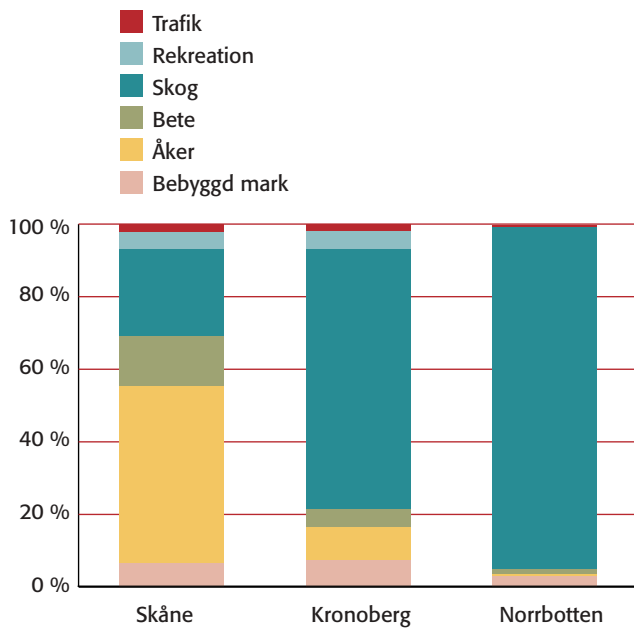
Sadeltaken dominerar. Bostadshusen är till 92 procent täckta av sadeltak, återstående procent med brutet tak. Sadeltaken förhärskar även för jordbrukets ekonomibygnader medan bostadskomplementen har en lite större variation i takformer med 23 procent pulpettak och enstaka plantak, välvda tak och pyramidtak.

Bostadshusen har till övervägande delen (64 procent) takvinklar flacka sadeltak i grupp B. Bostadshusens tak är till 100 procent täckta av plåt. Därutöver förekommer torv-, spån-, tegel-, eternit- och papptak i rutan.

Sammanställning av resultat

Resultatsammanställningen består av enkla sammanställningar och enkla analyser som bygger på relationer mellan de variabler som ingår i modellen. Analyserna bygger när inte annat uppges på bebyggelsen och tomter *utanför* tätorter och småorter, enligt SCB:s ortsavgränsningar.

För att ge en uppfattning om vad varje variabel är avsedd att visa kommenteras den kort.

Figur 8. Markanvändning. Källa NILS.

	Inom tätort (antal)		Inom småort (antal)		Utanför ort (andel)	
	Antal	Andel	Antal	Andel	Antal	Andel
Skåne			43	12,5 %	301	87,5 %
Kronoberg	391	81,3 %			90	18,7 %
Norrbotten			46	80,7 %	11	19,3 %

Tabell 1. Fördelningen av tomter utanför respektive i tätorter.

Skåne	Kronoberg	Norrbotten
642 st.	367 st.	252 st. (utanför Lakaträsk 80 st.)

Tabell 2. Antal inventerade byggnader i varje ruta.

Skåne	Kronoberg	Norrbotten
12 %	20 %	41 %

Tabell 3. Andel byggnader utanför tomtmark.

Markanvändning

Om ett område består av öppen mark i form av t.ex. åker- och betesmark eller om det domineras av skog har detta stor betydelse för karaktären och upplevelsen av densamma. Sammanställningen som visar fördelningen mellan olika markanvändningar syftar till att ge en översiktlig bild av landskapet. Till markanvändning går det också att koppla information på lägre skalnivå som tomter och enskilda byggnader.

I Figur 8 ingår småorter och tätorter.

Bebyggelsemönster

Bebyggelsens relation till tätorter

(Tabell 1)

Bebyggelsens omfattning och hur fördelningen ser ut mellan tätort/småort respektive landsbygd har betydelse för ett områdes karaktär. SCB:s ortsgränser används i analysen.

Byggnadsdensitet

(Tabell 2)

Densiteten i bebyggelsen, mätt som antalet byggnader per ruta har naturligtvis också betydelse för hur landskapets karaktär uppfattas.

Byggnaders relation till markanvändning

(Tabell 3)

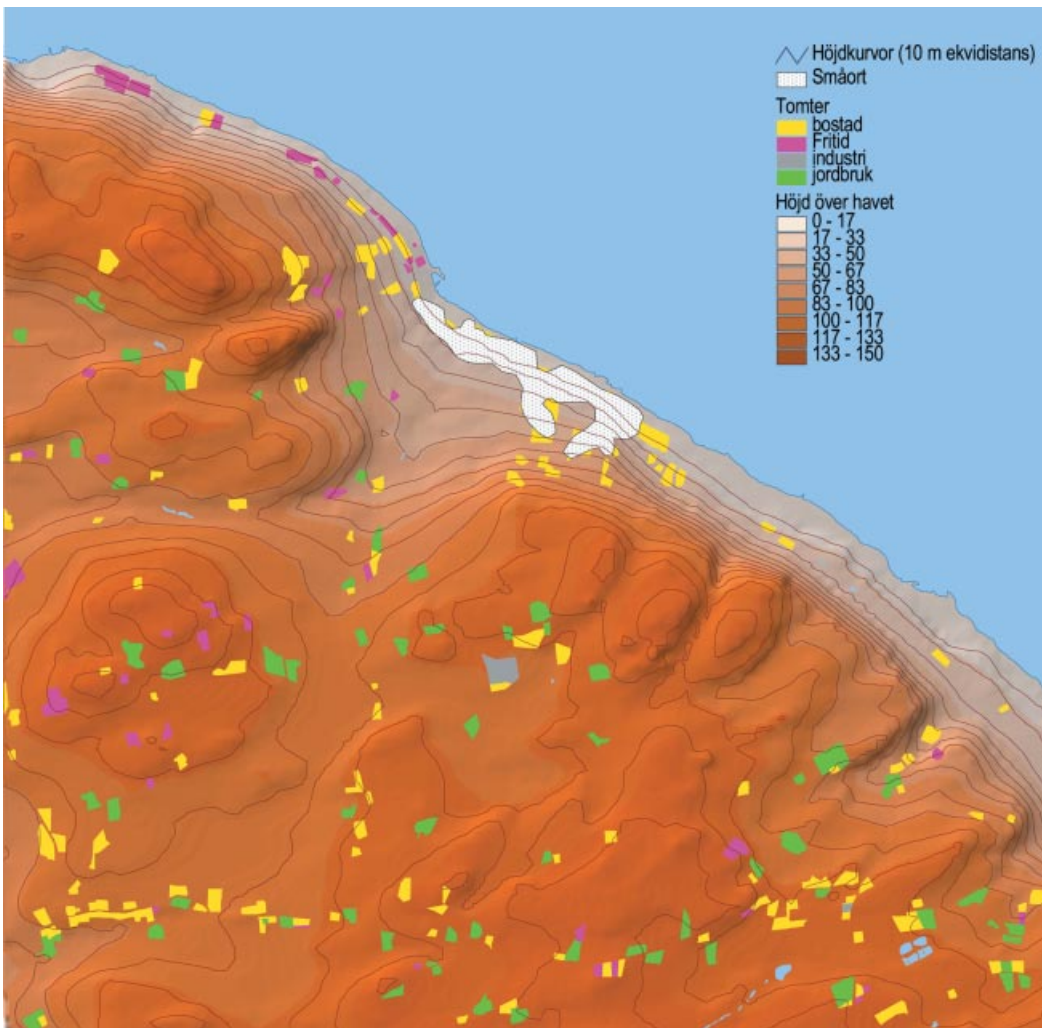
I vissa delar av landet är det vanligare att vissa typer av byggnader som lador, smedjor eller kvarnar är belägna utanför tomtmarken i åker, betesmark eller skog. Sammanställningen avser visa dessa förhållanden.

Relation till höjdförhållanden

I odlingslandskapet förekom praktiskt taget ingen bebyggelse som inte hade anknytning till jordbruket, och det var därför jordbruksbebyggelsen i alla dess former som präglade landskapets bebyggelsekaraktär. Bebyggelsen har placerats med stor omsorg utifrån rådande naturgeografiska förutsättningar. Bebyggelsens och tomters relation till höjdförhållanden ofta ett mycket betydelsefullt och karaktäriserande drag i landskapsbildningen.

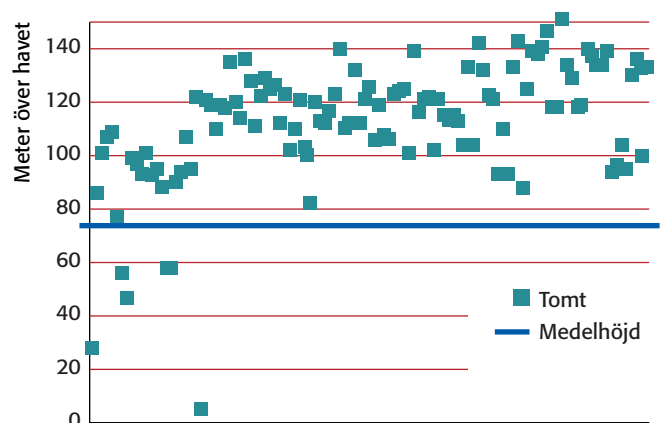
Senare tiders bebyggelse styrs av andra prioriteringar vid val av läge än jordbrukets resursutnyttjande. Närheten till stränder eller vida utsikter styr för närvarande etableringen av fritidsbostäder och nya permanentbostäder på landsbygden.

Analysen över ursprungliga jordbrukstomters relation till höjd visas i Figur 10, 12 och 14 och är ett första försök att finna en metod att kvantitativt illustrera hur den ursprungliga jordbruksbebyggelsen har placerats i förhållande till terrängen. Inom varje ruta anges högsta och lägsta punkt och varje ursprunglig jordbrukstomt har satts in i diagrammet.

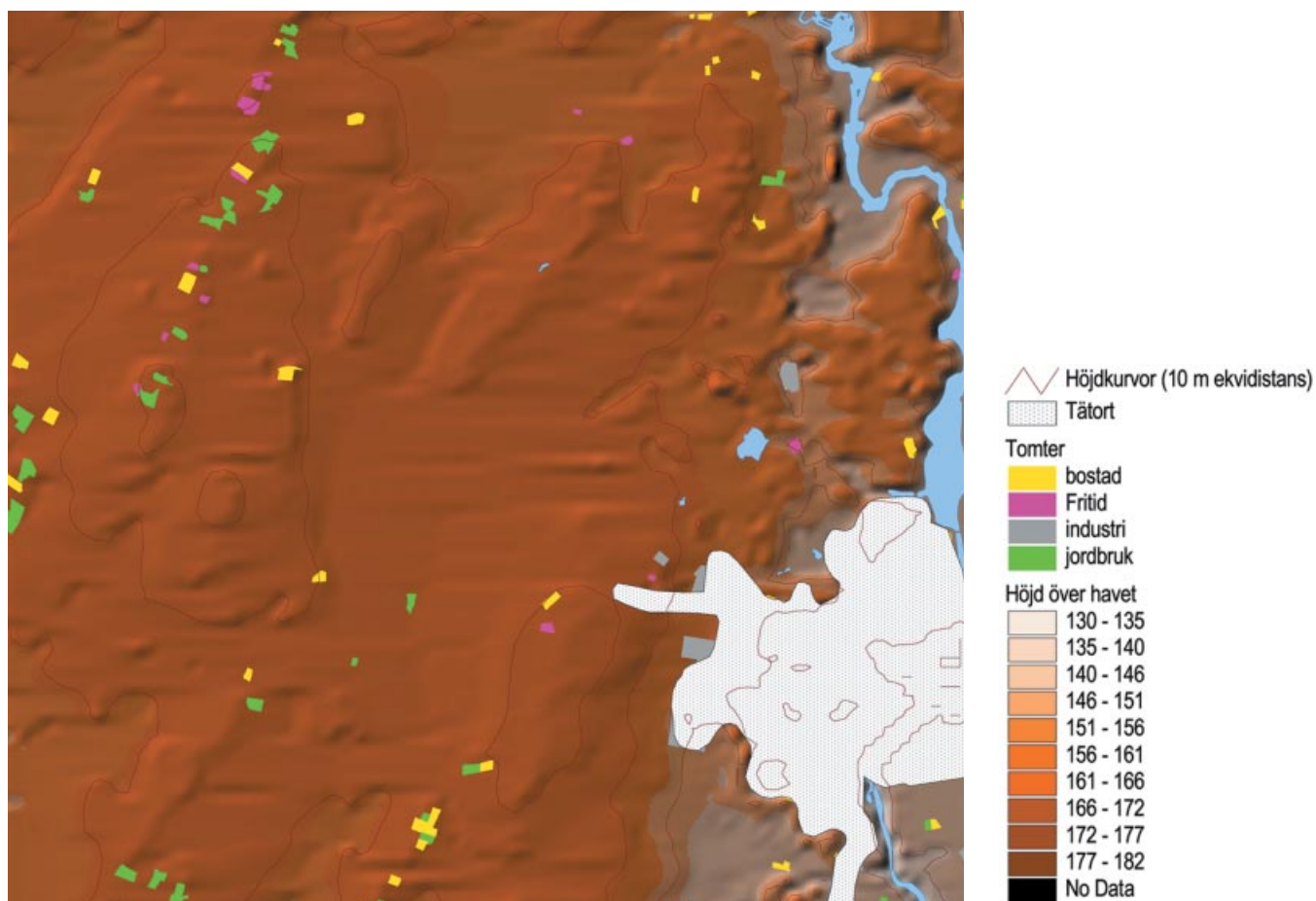

Figur 9. Tomter och höjdförhållanden, Skåne. Källa: Lantmäteriet (GSD), NILS flygbildstolkning och fältdata. Karta: RAÄ.

Höjdförhållanden inom kartbladet		
Medelhöjd	Min. höjd	Max. höjd
75,5	0	151

Figur 10. Ursprungliga jordbrukstomters relation till höjd, Skåne.

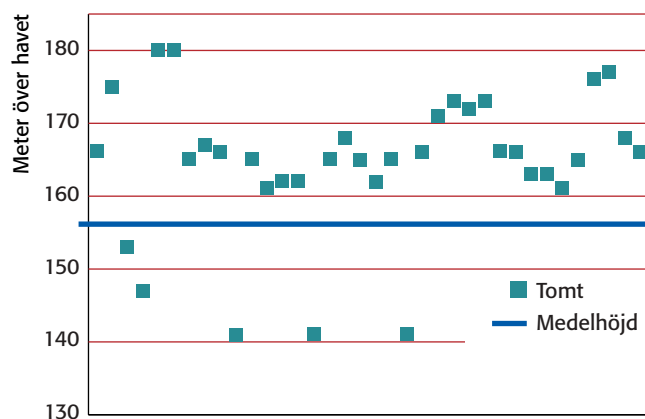

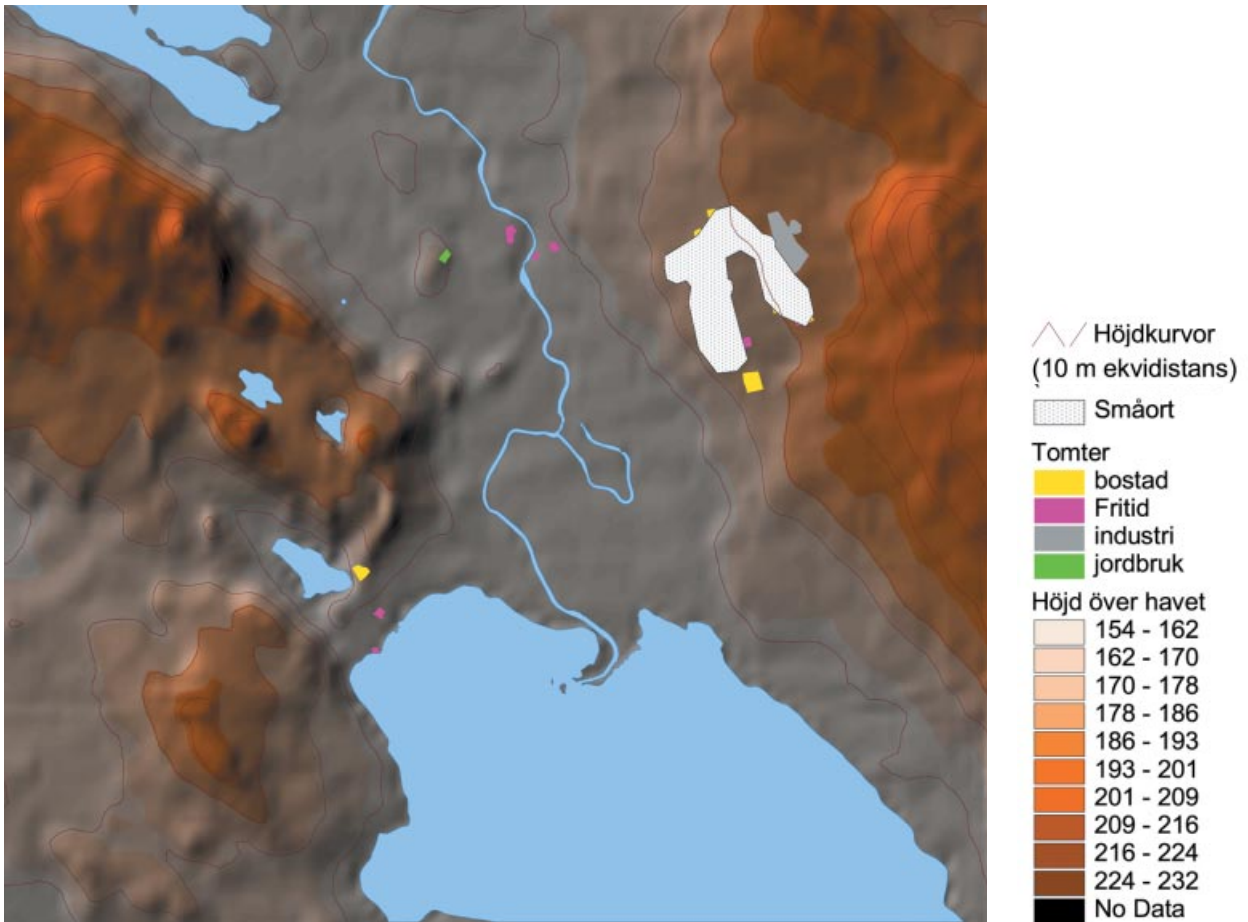
Figur 11. Tomter och höjdförhållanden, Kronoberg. Källa: Lantmäteriet (GSD), NILS flygbildstolkning och fältdata. Karta: RAÄ.

Höjdförhållanden inom kartbladet

Medelhöjd	Min. höjd	Max. höjd
156,5	130	183

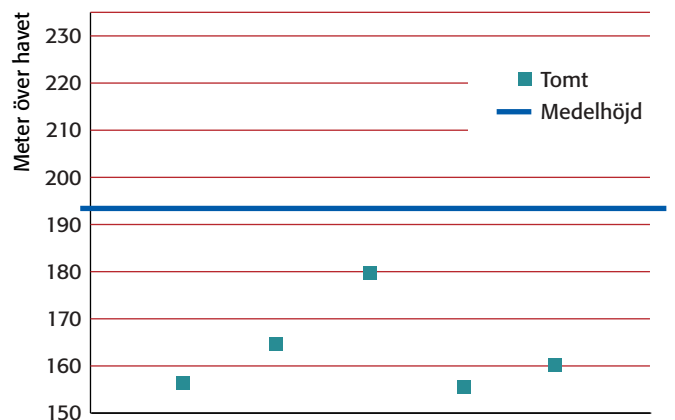
Figur 12. Ursprungliga jordbrukstomters relation till höjd, Kronoberg.

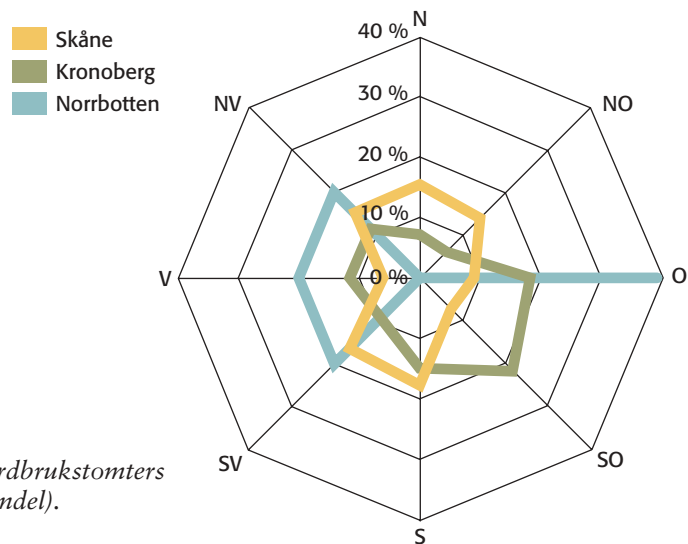

Figur 13. Tomter och höjdförhållanden, Norrbotten. Källa: Lantmäteriet (GSD), NILS flygbildstolkning och fältdata. Karta: RAÄ.

Höjdförhållanden inom kartbladet		
Medelhöjd	Min. höjd	Max. höjd
192,5	153	232

Figur 14. Ursprungliga jordbrukstomters relation till höjd, Norrbotten.

Figur 15. Ursprungliga jordbrukstomters relation till väderstreck (andel).

Figur 16. Tomters relation till vatten – exempel Skåne. Lantmäteriet (GSD), NILS. Karta: Riksantikvarieämbetet.

Tabell 4. Ursprungliga jordbrukstomters relation till vatten (andel).

Avstånd (m)	Skåne	Kronoberg	Norrbotten
0-50	9 %	0 %	20 %
50-100	4 %	6 %	40 %
100-150	7 %	6 %	0 %
150-200	4 %	3 %	0 %
200-250	11 %	11 %	20 %
250-n	65 %	75 %	20 %

Orientering

Hypotesen är att väderstrecken har varit en annan viktig faktor vid lokalisering av tomterna (söderläge, norrläge osv.). Figur 15 visar ett försök att åskådliggöra ursprungliga jordbrukstomters orientering. Analysen bygger på tomternas sluttningsriktning.

Tomters relation till strandlinjer vid kusten, sjöar och vattendrag

Vatten har i alla tider varit en viktig faktor för lokalisering av bosättning. Byggnaderna har i allmänhet förlagts på ett

visst avstånd från stranden vilken förbehållits slåtter och bete. I kartan, Figur 16, visas genom buffertzoner hur tomterna förhåller sig till strandlinjer i Skånerutan. Analysen utgår från tomternas mittpunkt. Ett tydligt mönster är att en stor andel fritidstomer ligger vid havet medan jordbrukstomterna ligger minst ett par hundra meter från detsamma⁵.

I Norrbotten såg nybyggarnas bebyggelsemönster annorlunda ut. Bebyggelsen förlades till uddar och näs. Sammanställningen i Tabell 4 antyder närvaron av ett sådant mönster, men det statistiska underlaget är alltför litet för att dra slutsatser av.

Väggklass	Skåne		Kronoberg		Norrbotten	
	Längd (km)	Andel	Längd (km)	Andel	Längd (km)	Andel
Motorväg	0	0 %	0	0 %	0	0 %
Allmän väg	15,6	36 %	16,2	45 %	9,4	50 %
Bilväg/gata	28	64 %	20,5	56 %	9,1	49 %
Summa	43,6	100 %	36,7	100 %	18,5	100 %

Tabell 5. Vägar utanför tätort/småort utom ”sämre bilväg”.

Vägar

Väggklasser (Tabell 5)

Vägnätet är en karaktäriserande faktor i landskapet. Karaktärsgivande egenskaper är bl.a. sammansättningen av olika slags vägar här beskrivna som ”väggklasser”. Analyserna bygger på väggklasser i GSD, med undantag av ”sämre bilväg” som inte ingår i sammanställningen. Klassificeringen i GSD som avser dagens vägstandard ger inte underlag för direkt översättning till kulturhistoriska vägbegrepp.

Densitet (Tabell 6)

Ett väl utbyggt finmaskigt vägnät hör samman med en spridd men ändå tät bebyggelse oftast med hög ålder. Längden väg per kvadratkilometer har vi kallat vägdensitet.

Tomter

Tomten kan sammanfalla med fastigheten när det är fråga om bostads- eller fritidstomter. På jordbruksfastigheter är tomten endast en del av fastigheten. Jordbruksfastighetens tomt rymmer i allmänhet både en trädgård och en ekonomigård. En stor del av analyserna av bebyggelsemönstren knyts tekniskt i datainsamlingen till tomterna.

Funktion – tomter (Tabell 7)

Sammansättningen av olika tomttyper är en betydelsefull del av ett bebyggelsemönster. Varje tomtyp äger sina generella drag och utseende som i hög grad präglar ett område.

Storlek – tomter (Tabell 8)

Tomtstorlek är en visuellt uppfattbar tomtgenskap med variationer över landet. Orsakerna till detta har varit t.ex. tillgång till mark, ägoförhållanden eller regelverk.

Avgränsning – tomter (Tabell 9)

Tomter kan avgränsas från omgivningen med staket, mur, häck eller dylikt som tydligt markerar var tomten slutar. Detta bidrar till tomtens utseende och prägel. Lika

	Skåne	Kronoberg	Norrbotten
Km väg/km ²	1,76	1,59	0,75

Tabell 6. Vägdensitet⁶.

Tomttyp	Skåne	Kronoberg	Norrbotten
Bostad	58 %	43 %	30 %
Fritid	17 %	18 %	60 %
Jordbruk	24 %	39 %	10 %

Tabell 7. Tomter fördelade efter funktion (andel).

Tomttyp	Skåne	Kronoberg	Norrbotten
Bostad	2 260 m ²	2 855 m ²	4 709 m ²
Fritid	2 479 m ²	2 664 m ²	1 913 m ²
Urspr. jordbruk	4 162 m ²	4 647 m ²	3 216 m ²

Tabell 8. Tomtstorlek (medel).

Tomttyp	Skåne	Kronoberg	Norrbotten
Bostad	74 %	51 %	100 %
Fritid	71 %	75 %	0 %
Urspr. jordbruk	78 %	74 %	0 %

Tabell 9. Andel tomter med synlig tomtavgränsning.

Tomttyp	Skåne	Kronoberg	Norrbottn
Bostad	1,5	2,5	3,3
Fritid	1,5	2,5	3,3
Urspr. jordbruk	1,5	2,5	3,3
Jordbruk	2,9	3,9	4

Tabell 10. Antal byggnader på tomt (medel).

Grupperad funktion	Skåne	Kronoberg	Norrbottn
Bostadshus inkl. jordbruksfastigheter	33 %	21 %	5 %
Fritidshus	10 %	3 %	10 %
Bostadskomplement	24 %	46 %	62 %
Jordbrukets ekonomibyggnader	22 %	22 %	9 %
Offentliga byggnader	3 %	4 %	1 %
Övriga bruksbyggnader	8 %	4 %	13 %

Tabell 11. Byggnadsbeståndets funktioner (andel).

	Skåne	Kronoberg	Norrbottn
Samma funktion och benämning	74 %	93 %	88 %
Samma funktion, tidigare annan benämning	17 %	3 %	8 %
Förändrad funktion	8 %	4 %	4 %

Tabell 12. Förändrade funktioner för samtliga byggnader (andel).

karaktäriserande är när tomtens gräns är svår att urskilja genom diffusa övergångar till näraliggande tomter och omgivande terräng.

Antal byggnader per tomt (Tabell 10)

Ett karaktäriserande drag är antalet byggnader per tomt. Hur många byggnader som finns på varje tomt skiljer sig mellan regionerna. Nedanstående sammanställning visar att antalet byggnader är färre på jordbrukstomter med förändrad funktion än på aktiva jordbrukstomter. Det speglar den process som innebär att inte längre använda ekonomibyggnader rivs när tomterna ändrar funktion från jordbrukstomt till bostad- eller fritidstomt.

Byggnader

Bebyggelsens karaktär beskrivs på byggnadsnivån genom en rad olika perspektiv på varje byggnad. En aspekt är byggnadens funktion och ifall den uppförts för ett ändamål och i dag används för ett annat.

Av stor betydelse är om byggnaden brukas eller är övergiven. Ytterligare en variabel är byggnadernas uppförandeperioder som beskriver ett områdes bebyggelsehistoria

och dess utseende. Framför allt byggnadens exteriör är självfallet det som omedelbart uppfattas som karaktäriserande.

Byggnadsbeståndets olika funktioner (Tabell 11)

Beskrivningen av bebyggelsen kan antingen utgå från det totala antalet byggnader i landskapet eller från kategorier av byggnader. Lämpliga att använda syns då funktionskategorierna vara. För att göra en analys och jämförelse av byggnadsbeståndets karaktär möjlig har byggnaderna funktioner ordnats i sex grupper. Eftersom undersökningen avser landsbygden är bestämningen av funktionskategorierna noggrannare för jordbruksbyggnader än andra produktionsbyggnader.

Huvudgrupperna är bostadshus och fritidshus samt komplementbyggnader till dessa. Som komplementbyggnader räknas garage, vedbod, lusthus, lekstuga och sådana byggnader som allmänt fått beteckningen uthus.

Övriga grupper är jordbrukets ekonomibyggnader, dvs. produktionsbyggnaderna, offentliga byggnader och övriga bruksbyggnader. I gruppen offentliga byggnader finns samtliga byggnader som är tillgängliga för allmänheten från kyrkor till serveringar. Övriga bruksbyggnader kan vara industrier, verkstäder, telemaster osv.

Användningsstatus	Skåne	Kronoberg	Norrbottnen
I bruk	86 %	68 %	74 %
Överlopp	7 %	27 %	23 %
Delvis överlopp	4 %	–	–
Osäkert	3 %	5 %	3 %

Tabell 13. Användningsstatus (andel).

Skåne	Antal	Andel	Kronoberg	Antal	Andel	Norrbottnen	Antal	Andel
Bostadslänga	59	22 %	Dubbelkammartuga	10	11 %	Parstuga	1	8 %
			Enkelstuga	20	22 %			
Sexdelad	5	2 %	Sexdelad	5	6 %			
Korsformig	20	7 %	Korsformig	2	2 %			
Vinkelbyggnad	1							
Villa ⁷	8	3 %	Villa	3	3 %			
Typhus/kataloghus			Typhus/kataloghus	21	24 %	Typhus/kataloghus	5	42 %
Friliggande hus	34	13 %	Friliggande hus	11	12 %			
Parhus	1							
Radhus	3	1 %						
			Barack	1	8 %			
Ej definierad	138	51 %	Ej definierad	17	19 %	Ej definierad	5	42 %

Tabell 14. Plantyper för bostads- och fritidshus som ligger utanför tätorterna och småorterna.

Kulturhistorisk benämning – funktionsomvandling (Tabell 12)

Byggnaders funktion förändras ofta med tiden. Med ändrad användning följer oftast att deras utseende eller omgivning omvandlas. En byggnad kan tidigare haft en specifik funktion t.ex. som undantagsstuga, kuskbostad eller prästgård vilken också oftast på flera sätt präglade deras miljö. Även om en sådan byggnad inte genomgått någon genomgripande funktionsförändring utan fortfarande har sin huvudfunktion som bostad kvar är det av intresse att känna till dess historia. Denna kunskap bidrar till att ge ett historiskt djup åt landskapet och bebyggelsehistoria. Det ger en nyanserad bild av hur människor tidigare har levat i området.

Funktionsförändringarna mäts inte därför att de i sig är givet vare sig negativa eller positiva – en sådan värdering kräver en djupare analys.

Användning – i bruk eller överlopp (Tabell 13)

Byggnader kan förlora sin användning när verksamheterna förändras eller befolkningsantalet minskar. Variabeln ger ett fristående mått på frekvensen byggnader som har ett begränsat nyttjande eller ingen användning

alls. Användningsgraden en viktig faktor att följa om man skall göra ett scenario för bebyggelsens utveckling.

Åldersfördelning

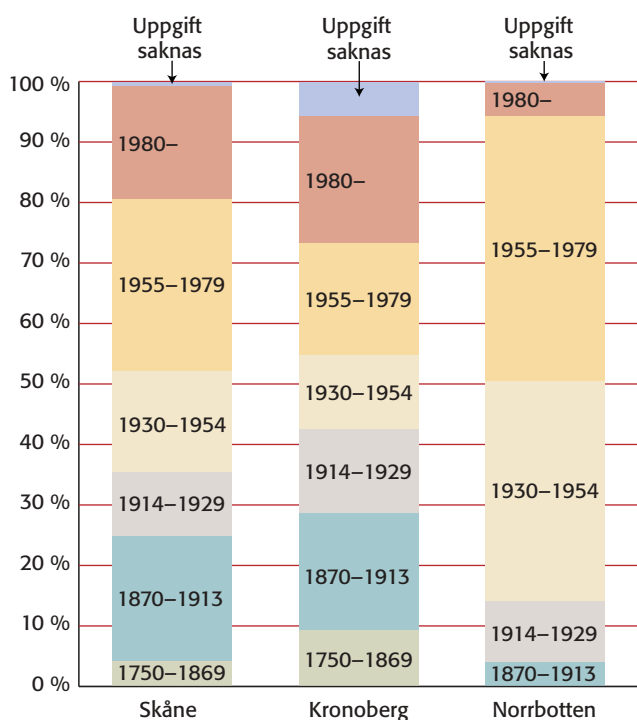
Genom den relativa åldersfördelningen i byggnadsbeståndet inom varje referensruta visas när viktiga utbyggnadsperioder infallit eller när innovationer fått sitt genomslag. Uppgifterna avser uppförandeperiod samt andel av samtliga byggnader i varje ruta. Se Figur 17 på nästa sida.

Bostadshusens plantyper (Tabell 14)

Traditionellt byggande har präglat de äldre bostadshusens plantyper. Här samredovisas bostads- och fritidshus eftersom många äldre bostadshus omvandlats till fritidshus. De nyare bostadshusen har kategoriserats enligt dagens sätt att dela in bostadsbebyggelsen.

Byggnadernas exteriör

Dokumentationen av byggnadernas yttre är översiktlig. Den omfattar endast de mest dominerande uttrycken: antal våningar, fasadernas material och kulör, takens form och material. Utformningen av byggnaderna i detalj, t.ex.

Figur 17. Bebyggelsebeståndets åldersfördelning.

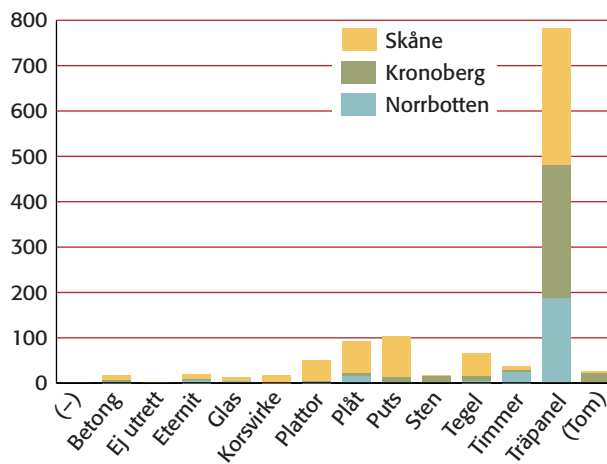
fönsterna, som är viktiga för det enskilda husets karaktär är inte med i dokumentationen.

Våningar (Tabell 15)

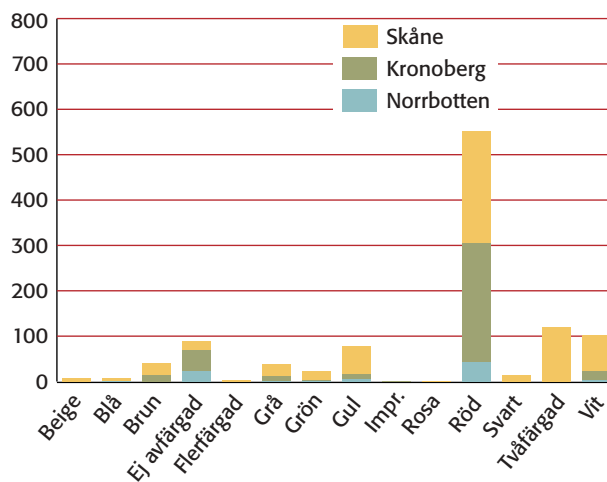
Instruktion saknades om hur våningsantal anges. Osäkerhet har uppstått om uppgiften skall avse ursprunglig disposition eller dagens användning. En tydlig trend är att inreda ursprungliga vindar för bostadsändamål. Det stora antal 1,5 vånings bostadshus som registrerats i Skåne redogör för dagens användning. Många av dessa var dock ursprungligen envåningsbyggnader.

Fasader (Tabell 16)

Det var nödvändigt att grupperna begreppen i den detaljerade lista över fasadmateriel som ingår i bebyggelseregistrets inventeringshandbok för att göra sammanställningarna och jämförelserna mellan rutorna överskådliga. Träpanel, puts, tegel osv. har grupperats var för sig, utan hänsyn till vad materialet berättar eller tidsbestämmer.

Figur 18. Fasadmateriel – alla byggnader.

Figur 19. Kulör – alla byggnader.

Sammanställningen över samtliga byggnader i de tre områdena pekar på den dominans som panelade byggnader har över hela landet från norr till söder.

Slamfärgen med sin faluröda kulör förekommer frekvent i alla de tre referensområdena. Skåne skiljer ut sig när det gäller färgsättningen genom att gavellöstena ofta har en kulör som avviker från resten av huskroppen. Kombinationerna av kulörer är så många att de i tabellen samredovisas som två- eller flerfärgade.

Tak (Tabell 17–24)

Sadeltak är den vanligaste takformen såväl på landsbygden som i tätorterna. Det gäller framför allt bostadshusen och de större ekonomibygnaderna. Detaljutformningen på sadeltaken växlar dels med valmade spetsar, dels i olika takvinklar. För de mindre och mer anspråkslösa husen varierar takformerna mer.

Vilka material, som används för taktäckning beror dels på husens funktion och status. Tillgång på lokala material och traditioner avspeglas, även att vissa material kan ha fått ett starkt genomslag under en begränsad period.

Skåne	Antal	Andel	Kronoberg	Antal	Andel	Norrbottnen	Antal	Andel
1	48	48 %	1	16	17 %	1	8	67 %
1,5	49	49 %	1,5	72	75 %	1,5		
2	3	3 %	2	8	8 %	2	4	33 %

Tabell 15. Antal och andel våningar.

Skåne	Antal	Andel	Kronoberg	Antal	Andel	Norrbottnen	Antal	Andel
Röd	92	34 %	Röd	64	74 %	Röd	7	58 %
Grön	7	3 %						
Gul	38	14 %	Gul	8	9 %	Gul	5	42 %
Grå	18	7 %	Grå	5	6 %			
Brun	12	4 %	Brun	3	3 %			
Beige	7	3 %						
Blå	3	1 %						
Vit	32	12 %	Vit	7	8 %			
Ej avfärgad	3	1 %						
Rosa	1							
Svart	7	3 %						
Tvåfärgad	48	18 %						

Tabell 16. Kulör bostadshus och fritidshus.

Skåne	Antal	Andel	Kronoberg	Antal	Andel	Norrbottnen	Antal	Andel
Sadeltak	566	90 %	Sadeltak	295	86 %	Sadeltak	193	78 %
Sadeltak, valmat		1 %	Sadeltak, valmat	4	1 %			
Sadel m valmad spets	6		Sadel m valmad spets	1		Sadel m valmad spets	2	1 %
Brutet tak	2		Brutet tak	1		Brutet tak	5	2 %
						Brutet tak m valmad spets	1	
Plantak	12	2 %	Plantak	1		Plantak	2	1 %
Pulpettak	31	5 %	Pulpettak	36	10 %	Pulpettak	40	16 %
Pyramidtak	4	1 %	Pyramidtak	1		Pyramidtak	1	
Välvt tak	1		Välvt tak	3	1 %	Välvt tak	2	1 %
Tälttak	1		Tälttak	3	1 %	Tälttak	2	1 %

Tabell 17. Takform alla byggnader.

Skåne	Antal	Andel	Kronoberg	Antal	Andel	Norrbottnen	Antal	Andel
Sadeltak	256	96 %	Sadeltak	81	93 %	Sadeltak	11	92 %
Sadeltak, valmat	5	2 %	Sadeltak, valmat	3	3 %			
			Sadel m valmad spets	1	1 %			
Brutet tak	1		Brutet tak	2	2 %	Brutet tak	1	8 %
Plantak	3	1 %						
Pulpettak	1							
Pyramidtak	1							

Tabell 18. Takform bostäder.

Skåne	Antal	Andel	Kronoberg	Antal	Andel	Norrboten	Antal	Andel
Sadeltak	120	79 %	Sadeltak	127	80 %	Sadeltak	108	73 %
			Sadel m valmad spets	1	1 %	Sadel m valmad spets	1	1 %
Plantak	4	3 %	Plantak	1	1 %	Plantak	2	2 %
Pulpettak	24	16 %	Pulpettak	27	17 %	Pulpettak	34	23 %
Pyramidtak	2	1 %				Pyramidtak	1	1 %
Välvt tak	1	1 %	Välvt tak	1	1 %	Välvt tak	2	2 %
Tälttak	1	1 %	Tälttak	2	1 %			

Tabell 19. Takform bostadskomplement.

Skåne	Antal	Andel	Kronoberg	Antal	Andel	Norrboten	Antal	Andel
Sadeltak	130	97 %	Sadeltak	71	95 %	Sadeltak	6	86 %
Brutet tak	1	1 %						
Plantak	1	1 %						
Pulpettak	2	1 %	Pulpettak	4	5 %	Pulpettak	1	14 %

Tabell 20. Takform jordbrukets ekonomibyggnader.

Skåne	Antal	Andel	Kronoberg	Antal	Andel	Norrboten	Antal	Andel
Betongpannor	64	10 %	Betongpannor	115	31 %			
			Brädtak	1				
Ej utrett	18	3 %	Ej utrett	32	9 %			
Eternit	210	33 %	Eternit	48	13 %	Eternit	1	1 %
Halm	5	1 %						
Papp	41	7 %	Papp	11	3 %	Papp	5	6 %
Plast	2					Plast	2	3 %
Plåt	201	32 %	Plåt	113	31 %	Plåt	66	85 %
Skiffer	2					Skiffer		
			Spån	1		Spån	1	1 %
			Sten	1				
Tegelpannor	77	12 %	Tegelpannor	42	11 %	Tegelpannor	1	1 %
Torvtak	1		Torvtak	2	1 %	Torvtak	2	3 %
			Trätak	1				
Vasstak	2							

Tabell 21. Takmaterial alla byggnader.

Skåne	Antal	Andel	Kronoberg	Antal	Andel	Norrboten	Antal	Andel
Betongpannor	49	18 %	Betongpannor	60	69 %	Betongpannor		
Ej utrett	9	3 %						
Eternit	83	31 %	Eternit	1	1 %			
Halm	2	1 %						
Papp	12	4 %	Papp	1	1 %			
Plåt	52	19 %	Plåt	10	11 %	Plåt	12	100 %
Skiffer	1							
Tegelpannor	60	22 %	Tegelpannor	15	17 %			

Tabell 22. Takmaterial bostäder.

Skåne	Antal	Andel	Kronoberg	Antal	Andel	Norrboten	Antal	Andel
	2					0	1	2 %
A	107	19 %	1	3	1 %	1	16	27 %
B	96	17 %	2	75	25 %	2	30	51 %
C	195	34 %	3	107	36 %	3	11	19 %
D	163	29 %	4	108	37 %	4	1	2 %
E	3	1 %	5	2	1 %			

Tabell 23. Takvinklar sadeltak.

Skåne	Antal	Andel	Kronoberg	Antal	Andel	Norrboten	Antal	Andel
A	36	14 %	1	1	1 %	1	3	27 %
B	32	13 %	2	7	9 %	2	7	64 %
C	82	32 %	3	52	64 %	3	1	9 %
D	104	41 %	4	21	26 %			
E	2	1 %	5					

Tabell 24. Takvinklar på bostadshusens sadeltak.

Noter

2. Ett ortofoto är en bild av marken som framställts genom omprojicering av en flygbild, så att hela bildytan har samma skala.
3. Avsaknaden av digitala förvalslistor som rullgardinsmenyer medförde ett mycket omfattande rättningsarbete i efterhand.
4. Jämförelsen mellan rutorna är något missvisande eftersom antalet byggnader per tomt för Skånerutan inte är helt korrekt då det i analysen inte gått att skilja ut de sammanbyggda ekonomibyggnaderna.
5. I framtida analyser finns ett behov av att skilja mellan strandlinjer kopplade till olika typer av vatten. (Se sidan 41.)
6. Tätort och småorter är inte med i beräkningarna vad gäller area och väglängd.
7. Trots att nomenklaturen inte var tillfredsställande definierad för de yngre husen redovisas inventeringsresultaten för att ge en antydan om vad en typbeskrivning av bostadshusen kan ge.

Utvärdering av pilotprojektet

Regionbeskrivningarna

Den föreslagna beskrivningsmallen

Beskrivningsmallen är konventionell på så sätt att landskap, markanvändning och bebyggelsehistoria hanteras på det vis som varit gängse de senaste trettio åren. Det steg som tagits ytterligare är att knyta byggnader och tomter tydligare till landskapet och bebyggelsemönstren. Delvis är det den digitala utvecklingen som numera gör det möjligt att hantera information inom så olika skalområden. GIS har blivit ett alltmer vanligt instrument i planeringen. Beskrivningarna knyter naturförutsättningarna, bebyggelsehistorien, markanvändningen och byggnaderna till ett planeringsunderlag. Medvetandet om det förflutna är kulturmiljövårdens speciella infallsvinkel i synen på bebyggelsen.

Den föreslagna strukturen har varit svår att följa för dem som upprättat beskrivningarna. Kulturhistoriska beskrivningar kompliceras av att de måste hantera tillstånd och förändringar i flerdimensionella förhållanden. Att göra detta både utförligt och kortfattat för en hel region låter sig kanske inte göras. Beskrivningsmallen är ett första försök att bringa en enhetlig struktur i beskrivningarna.

Underlaget

Beskrivningarna av regionerna har gjorts utifrån befintliga underlag i litteratur, inventeringar, program och regionindelningar. Det är väl känt att kunskapsläget varierar kraftigt. Eftersom beskrivningarna delvis fokuserar markanvändning, kommunikationsstruktur, bebyggelsekoncentrationer och tomter, där underlagsläget i form av allmänna data är bättre, kan en kompilation av data i bästa fall vitalisera ett bristfälligt inventeringsmaterial för byggnader.

Läget för hur landet är täckt av regionindelningar skiftar, bl.a. beroende på vilken indelning som används. I Norrbotten och Kronoberg har Landskapsprojektets regionindelningar använts och i Skåne är det Ulf Sporrang, Svenska Landskap som legat till grund. Någon utvärdering av dessa har inte gjorts, eftersom det inte legat inom projektets målsättning.

Kompetensen

Det finns hävdvunna specialiseringar inom antikvariekåren som i huvudsak går efter två linjer: landskap eller

byggnader. Detta projekt förenar de två linjerna i synen på bebyggelsen. Beskrivningarnas tyngdpunkt återspeglar i någon mån respektive författares kompetensområde. Sättet att utnyttja och bearbeta befintligt underlag skiljer sig också metodiskt mellan disciplinerna. En slutsats är att det är lämpligt att samarbeta över ämnesgränser med beskrivningarna. En annan slutsats är att det krävs utvecklings- och utbildningsinsatser för att genomföra regionbeskrivningar enligt den föreslagna modellen.

Pedagogiken

Begripligheten hos beskrivningarna är en aspekt. Att ersätta måtten stor, liten, få, etc. med mer exakta måttangivelser har varit vanskligt eftersom det innebär att göra generaliseringar som känts främmande att göra. Samtidigt bidrar måtten till att identifiera regionens karaktär.

Genom att använda enkla illustrationer – eventuellt med en förklarande text – kan många kulturhistoriska begrepp, som används i beskrivningarna göras begripliga, t.ex. vad som utmärker ett ”lidläge” eller ett ”däldläge”.

Ofta är det emellertid så att dessa begrepp även inrymmer en kulturhistorisk förklarande dimension, som kräver större utrymme i texten för att återge och även speciella kunskaper hos läsaren för att placera in i sitt sammanhang. Också om man skulle tänka sig en så begränsad målgrupp som antikvarier och planerare har läsarna skilda kunskapsmässiga bakgrunder. Med den målsättning som projektet har att göra beskrivningarna tillgängliga för praktiskt taget alla blir utmaningen än större.

Förslag om utveckling

Det återstår en hel del utvecklingsarbete för att nå uppsatta mål för regionbeskrivningarna. En väg kan vara att göra detta som ett eget projekt. Hur ett planeringsunderlag i dag bör vara utformat kan utredas med medverkan från kommuner och Boverket förutom från olika delar av kulturmiljösektorn. Ett sådant projekt kan ses som ett led i de programarbeten som ingår i arbetet med miljö kvalitetsmålen. I fall det blir så är det att vara viktigt att inte kopplingen till *Karaktärsdrag och bebyggelsemönster* släpps. Om uppföljningsprojektet skall ha någon relevans måste det vara grunddragen i beskrivningsstrukturen som utvecklas.

Man kan tänka sig två olika vägar att komma vidare med frågan om hur beskrivningarna kan bli betydligt mer pedagogiska för att nå sina målgrupper. Den mer traditionella är att förbättra efter den väg som redan trampats upp. Med flera illustrerande skisser och fotografier, särskilt med förklarande text kan tillgängligheten bli bättre. Kanske kan behovet av förklaringar tillgodoses genom referenser med en faktaruta eller en litteraturhänvisning i nära anslutning till de kulturhistoriska begreppen i stället för att som nu samlas i en referenslista i slutet av dokumentet.

En annan väg skulle vara att ta sig an beskrivningarna som ett pedagogiskt forsknings- och utvecklingsarbete, där personer med informationskompetens kan samarbeta med användare i det ovan föreslagna projektet.

Referensrutorna

Avsikten med att genomföra undersökningarna i de tre referensrutorna var att testa olika variabler för att undersöka deras relevans, uppföljningsbarhet och pedagogiska förmåga.

Under arbetets gång har det visat sig att bebyggelsekoncentrationer var så komplicerade att integrera i denna fas av projektet att de lämnades för tillfället. Också i andra projekt pågår utvecklingsarbete som har större förutsättning att besvara de speciella frågor som beskrivningen av tätorterna medför.

Variabler som är användbara efter bearbetning

Även om flertalet variabler i det ursprungliga förslaget i stort motsvarade förväntningarna återstår det justeringar att göra.

Markanvändning

Utvecklingsarbetet inom NILS och projektet *Karaktärsdrag och bebyggelsemönster* har inte gått i takt med varandra och därför återstår att testa hur NILS struktur för beskrivningen av marktäckning, markanvändning och vegetation är användbart för kulturmiljövården. Redovisningen av markanvändning i pilotprojektet bygger på en flygbildstolkning gjord inom NILS med en tillfällig manual, som sedermera har ersatts av en fastställd manual för flygbildstolkningen. På grund av att intressena fokuseras på olika förhållanden skiljer begreppsapparaten mellan naturvården och kulturmiljövården. Det är en förhoppning att det går att justera NILS klassificeringar

genom viss aggregering, så att den bättre motsvarar kulturmiljövårdens behov.

Bebyggelsemönster

Bebyggelsekoncentrationer

Bebyggelsen inom tätorter och småorter har inte behandlats i projektet. Vi har använt SCB:s digitala avgränsningar vad gäller tätort, småort och fritidshusområden för att ta bort tätorter och småorter från undersökningsområdet. Erfarenheten från pilotprojektet motsäger inte att SCB:s tätortsdefinitioner är lämplig att använda i projektet (tolkning, inventering och analys av ruta).

Vägar

Vägklassificeringen i GSD bör bearbetas så att den bättre motsvarar kulturmiljövårdens språkbruk. Ur kulturmiljövårdssynpunkt är inte heller det stora antalet klasser motiverat.

Tomter

I pilotprojektet har vi inte använt GIS-metodiken konsekvent för att registrera de variabler som vi i förväg identifierat som intressanta. Det är endast tomten som registrerats som polygon samt de byggnader som finns på tomten som lägesbundna punkter. Övriga variabler har behandlats som attribut till tomten, vilket ställt till problem eftersom de har en egen geometri. Ett sådant uppstår när det finns flera olika gränsmarkeringar runt tomten. Ett annat exempel är att trädgårdar kan vara en del av tomten eller utgöra hela tomten.

De data som samlats in antyder att det är angeläget att fortsätta att utveckla dokumentationen av tomterna utöver de variabler som hittills slagit väl ut. Erfarenheten visar att det är viktigt att använda GIS-metodik för dokumentationen av tomter och trädgårdar.

Tomtavgränsningar

Vi förutsatte att tomter kan ha en diffus eller en tydlig avgränsning. Denna kan markeras med t.ex. murar, staket, häck, buskar eller annan vegetation. Uppgiften att beskriva avgränsningen visade sig vara svår att hantera då en tomt kan ha flera olika typer av avgränsningar. I testinventeringen bestämdes att förenkla datafångsten till att endast redovisa dominerande sida av tomten som gränsar till en allmänt tillgänglig miljö, t.ex. ut mot allmän väg. Även med denna inskränkning innehåller dokumentationen så många osäkerhetsmoment att den inte kan redovisas.

Vid den efterföljande sammanställningen aggregerades data om avgränsningar till att enbart redovisa om tomterna har en *synlig* eller *diffus* avgränsning. Även utan den mer detaljerade informationen om vad som avgränsar

tomterna ger detta en bild av väsentliga skillnader mellan rutorna. För att göra det möjligt att följa förändringar över tiden i varje ruta måste en metod utvecklas att beskriva och följa hägnader.

Tomters funktion

Tomterna har i fält klassats efter sin funktion för jordbruk, bostad, fritidshus, industri och övrig. Klassningen ligger till grund för analyser av hur tomters karaktär bestäms av deras funktion.

I vissa analyser har tomter klassats om till ursprungliga jordbrukstomter för att möjliggöra undersökningar av bebyggelsemönster. Denna bearbetning har gjorts i samkörning av tomt och byggnadsskikt men det kan ifrågasättas om bestämningen hellre skall göras i fält.

Beskrivning av delyta – trädgård

Det insamlade materialet om trädgårdarna har inte presenterats i sammanställningen. Data från de tre länen är inte jämförbara eftersom ämnesorden och tillvägagångssättet inte var tillräckligt definierade i instruktionen inför fältinventeringen.

En tendens som trots allt kan urskiljas är att anlagda trädgårdar är vanligast i referensområdena. Naturlika trädgårdar finns huvudsakligen på fritidstomter.

Projektgruppen anser att antalet trädgårdstyper tills vidare bör reduceras till att endast omfatta *anlagd trädgård* och *naturlig trädgård* eftersom det är svårt att hantera övriga typer på ett konsekvent sätt. Denna indelningen är grov vilket innebär att variationer inom dessa två typer inte fångas. Några bestämda slutsatser om hur trädgårdarna ser ut vågar vi inte dra på grundval av inventeringen. En anlagd trädgård har ett uttryck i Skåne och ett annat i Norrbotten.

Allt som allt finns det goda skäl att utveckla beskrivningarna av trädgårdarna eftersom de uppvisar regionala variationer som inte fångas in enbart av begreppen *anlagd* respektive *naturlig trädgård*. Även om trädgårdarna präglas av tidens allt snabbare modeväxlingar finns sega strukturer, som bland annat har att göra med traditioner och växtförhållanden, som har stor betydelse för karaktären. Det är viktigt att uppmärksamma den kulturhistoriska variationen i utformandet av trädgårdsmiljöer och ta tillvara de regionala uttryck som finns.

Vi känner inte till någon metod att dokumentera tomter och trädgårdar för uppföljningar som lämpar sig för den skala som projektet arbetar i. Inom projektgruppen har det inte funnits kompetens nog för att göra det utvecklingsarbete som fordras för detta.

Solitärträd/vårdträd och andra objekt i trädgård

I materialet går att spåra regionala skillnader dels i trädslag dels i frekvensen av större träd. Även när det

gällde att notera stora träd och andra speciella objekt var instruktionen otydlig. Osäkerheten i resultaten består i att det inte är klart om inventerarna varit helt konsekventa med att anteckna förekomst av stora träd och vilket/vilka trädslag det rör sig om.

Byggnader

Med undantag av bebyggelseregistrets inventeringshandboks ämnesordslistor har inga enhetliga begrepp använts utan i instruktionen har endast antytts vilken typ av ämnesord som skulle användas i projektet. Detta har lett till vissa problem men också till att närmare definiera dessa problem. Gemensamt för variablerna på byggnadsnivån är att det inför en eventuell fortsättning av projektet behövs ytterligare begreppsmodellering och systemering av ämnesordslistorna. Ämnesordslistorna behöver också betydande kompletteringar.

Nuvarande funktioner

Variabeln *funktion* avser att beskriva dagens användning med de begrepp som används nu. I de listor som finns till bebyggelseregistrets inventeringshandbok görs inte skillnad mellan aktuella, ålderdomliga eller ej längre använda begrepp. Det innebär att det krävs ytterligare bearbetningar och systemering av ämnesordslistorna för att de skall fungera för projektet *Karaktärsdrag och bebyggelsemönster*.

Ett problem att definiera funktionen, som kan avläsas i inventeringssammanställningarna, är att några byggnader fått beteckningarna öde byggnad, övrig och ej utredd. Funktionen öde byggnad och användningsstatus överlopp kan vara svårt att hålla isär när man använder flera tidsdimensioner. Till exempel har alla sju i dag öde byggnader en definierad tidigare användning – två stall, en ladugård, en lada, en bod, en bondgård och en elevbostad. Begreppsmodellering måste göra tydligt vad som gäller för *Karaktärsdrag och bebyggelsemönster*.

Kulturhistoriska benämningar

Variabeln *kulturhistorisk benämning* används för att ange en tidigare funktion eller för att göra det möjligt att registrera ett ålderdomligt mer specificerat sätt att beskriva denna funktion. När både den tidigare och nuvarande användningen är densamma har detta fält inte använts.

Exempel: På en aktiv jordbruksfastighet är den historiska beteckningen på bostaden mangårdsbyggnad. Har jordbruket upphört kan huset till exempel ha funktion som fritidshus eller bostad samtidigt som den kulturhistoriska benämningen fortfarande är mangårdsbyggnad. Enligt den tänkta modellen är det kopplingen mellan tomt och byggnad som närmare bestämmer husets nuvarande funktion.

Instruktionen gav möjlighet att registrera lokala benämningar som t.ex. Dalslandsstuga i fältet kulturhistoriska benämningar. Sådana begrepp förekommer allmänt i beskrivningar, men vid inventeringar förkastas de för mer specifika termer. Ingen av inventerarna har utnyttjat denna öppning men de anser att informationen är intressant ur ett regionalt perspektiv.

De historiska uppgifterna om byggnaderna behövs, men kopplingen mellan dessa och nuvarande funktion måste klargöras. Detta är en framtida uppgift för modelleringen.

Användningsstatus – byggnader

Variabeln avser beskriva om byggnaden är i bruk, delvis överlopp eller överlopp. Det visade sig vara svårt att avgöra om en byggnad är att beteckna som *delvis överlopp*. Troligen är begreppet *delvis använd* lättare att hantera. Användningsgraden kopplas inte till nuvarande eller ursprunglig funktion, utan till byggnaden i dag och anger i vilken grad den används.

Ålder

Åldersbestämningen har gjorts inom bestämda intervall som utformats för att i princip fånga in byggnadsskeden inom jordbruket för de äldre perioderna och viktigare byggnadsperioder för bostadsbyggandet i de senare perioderna.

I testinventeringen är det endast ett mindre antal byggnader som inte kunnat tidbestämmas; *Ålder – ej utredd*: tjugotvå i Kronoberg, nio i Skåne och inget i Norrbotten.

Erfarenheterna från testinventeringen är att åldersintervallen i åldersbestämningen bör ses över. Att tidsbestämma har framför allt varit svårt vid brytpunkterna 1929/1930 och 1954/1955. I det sistnämnda fallet anser projektgruppen att 1959/1960 bör vara en mer lätthanterlig gräns. Det har varit svårt att tidsbestämma de äldsta mer anonyma byggnaderna, inte minst beroende på att dessa ofta ändrat funktion och byggts om. Detta problem kan dock inte avhjälpas genom att justera tidsperioderna. Antalet byggnader som återfinns i den äldsta gruppen är få och det förefaller utifrån testområdena som att det inte är någon nackdel att använda en relativt sen gräns för den äldsta tidsbestämningen.

En perfekt åldersgruppering för hela landet är emellertid inte möjlig att uppnå eftersom skiften i bebyggelseutvecklingen har skett vid olika tidpunkter på olika platser i landet.

Typer

Uppgiften avser byggnadens plantyp. Den skall endast användas för bostadshus. Plantypen beskriver tillsammans med ålder och kulturhistorisk benämning byggnadens kulturhistoriska karaktär.

Bebyggelseregistrets ämnesordlista har använts vid inventeringen. Den fungerar bra för de mest traditionsrika

plantyperna i Mellansverige, dvs. enkelstuga, parstuga osv. som är presenterade med planritningar i handboken. De i Skåne allmänt förekommande bostadslängorna (fristående eller sammanbyggda) är dock ej representerade i handboken. Yngre typer eller kategorier av byggnadstyper – villor, typhus, kataloghus, radhus förekommer som ämnesord i handboken men de är inte definierade vilket är nödvändigt.

Begreppet friliggande hus, är alltför allmänt och har därför används inkonsekvent av inventerarna. En tydlig definition av detta begrepp bör utarbetas. I Skåne var det problem med tre- och fyrlängade gårdar, eftersom det på förhand inte givits någon regel för hur de sammanbyggda husen skulle hanteras.

Vid en översiktlig dokumentation av byggnader är det väsentligt att bestämma bostadshusens typer/plantyper. Det återstår ett omfattande arbete att komplettera de ämnesord som sedan länge har använts inom kulturmiljövården med senare typer och att täcka in hela landet för de äldre typerna.

Ursprunglighet

Möjlighet att ange eventuella förändringar i form av tillbyggnad etc. av ett hus med äldre plantyp bör finnas med och utformas så att uppgiften blir entydig. Här kan man också diskutera om t.ex. ändrad fönstersättning, fönsterstorlek m.m. som påverkar byggnadens karaktär skall registreras.

Byggnadernas exteriör

Våningar

Variabeln antal *våningar* används endast för bostadshus. Sammanställningarna över antal våningar karaktäriserar såväl regionerna i förhållande till varandra som tidsperioderna inom regionerna väl.

Tydligare instruktioner om hur antalet våningar beskrivs behöver utarbetas för att registreringen skall bli helt konsekvent. Det gäller framför allt frågan om hur inredda vindsvåningar skall hanteras. En avgörande fråga är att bestämma om beskrivningen avser byggnadens ursprungliga eller inventeringstidpunktens disposition.

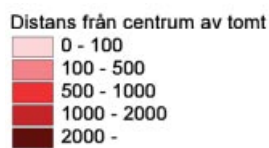
Fasadmaterial

Det finns en mycket detaljerad begreppslista över *fasadmaterial* för bebyggelseregistrets inventeringshandbok som projektet använt sig av.

Bearbetning behövs för att göra för minska detaljeringsgraden alternativt göra en hierarkisk uppbyggnad.

Fasadkulör

Variabeln *fasadkulör* är relativt oproblematiske. Ytterligare bearbetning krävs dock för att på ett smidigt och informativt sätt hantera flerfärgade fasader, vilket bland

Figur 20. Principbild – distansanalys.
Källa: NILS. Karta: RAÄ.

annat är vanliga i nordvästra Skåne. För karaktärisering behövs en hierarki med gruppering av flerfärgade fasader.

Takformer

Ämnesordslistan från bebyggelseregistrets inventeringshandbok täcker väl in de olika takformerna i undersökningsområdena.

Takvinklar

Variabeln har fungerat tillfredställande men huruvida de intervall som projektet mätt inom är optimala eller inte behöver utredas vidare med ett större underlag.

Takmaterial

Variabeln takmaterial har en utförlig ämnesordlista i bebyggelseregistrets inventeringshandbok. För att ge möjlighet till överblick måste detaljeringsgraden minskas och/eller en hierarkisk uppbyggnad av ämnesorden göras.

Utvändiga detaljer

Variabeln syftar till att notera för regionen typiska detaljer. Uppgiften är inte obligatorisk och lämnade ett stort utrymme till inventerarna att bestämma vad som skulle registreras.

Projektgruppen har enats om att uppgiften är intressant men att instruktionerna måste vara tydligare. För att göra informationen skall gå att sammanställa på ett relevant sätt bör t.ex. urvalet begränsas till högst tre utvändiga detaljer som anses vara de mest karaktäristiska för en region.

Variabler som framställs i digitala bearbetningar

Genom att använda digitala data och GIS-program är det möjligt att i beskrivningen av ett område införliva sammanställningar som bygger på relationer mellan objekt av samma eller skilda slag. Nedan presenteras och kommenteras de analyser som gjorts för att möta upp mot de redogörelser som finns i regionbeskrivningarna. Här återstår utvecklingsarbete för de variabler som vi väljer att gå vidare med.

Bebyggelsemönster

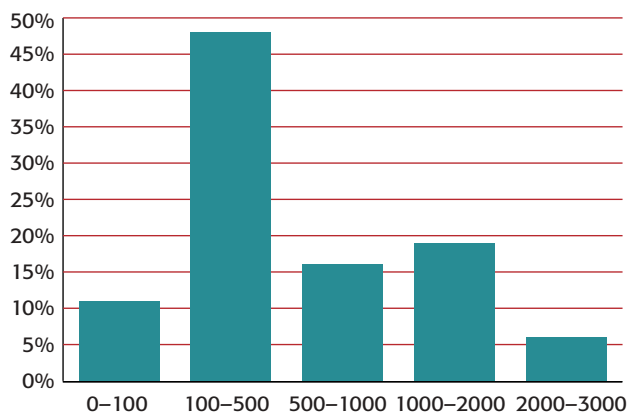
I många områden har jordbruksbebyggelsens spridning över landskapet sin upprinnelse i enskiftet eller laga skiftet. Skiftena skapade ofta där regelbundna mönster där det inbördes förhållandet mellan bebyggelseenheter är karaktäriserande.

Spridd bebyggelse – avståndsrelationer mellan tomter

Data för att beskriva förhållandena mellan enheter i den spridda bebyggelsen hämtades från flygbildtsolkningen och fältinventeringen. Ett centralt mått i sammanhanget är avståndet mellan tomter. Ligger tomterna tätt eller utspritt? Är mönstret regelbundet eller oregelbundet?

Vi har med programvaran ArcView testat en metod för att fånga avståndsrelationer. Principen för distansanalysen är att tomterna klassas i olika grupper utifrån avstånds-förhållanden. Beräkningen utgår från andel areal som ligger inom varje grupp.

Andel areal som ligger inom visst avstånd från en ursprunglig äldre jordbrukstomt (m)

Figur 21. Diagram – distansanalys över ursprungliga jordbrukstomter i Skånerutan.

Ytterligare metodutveckling krävs dock för att variabeln skall kunna tillämpas i uppföljningssammanhang, eftersom utfallet av analysen är svårkommunicerbart mot en bredare målgrupp.

Diagrammet i Figur 21 är ett försök att visa på avståndsrelationer mellan alla jordbrukstomter – nuvarande och ursprungliga. Avsikten är att visa på ett spridningsmönster med övervägande korta avstånd mellan enheterna. Uppemot 60 procent av rutans totalareal ligger inom 0 och 500 meter och från en ursprunglig jordbrukstomt.

Bebyggelsens relation till höjdförhållanden

Vi har relaterat tomternas belägenhet till högsta respektive lägsta punkt i respektive referensruta. Utifrån denna analys går det att få en bild av om tomterna fördelas lågt, högt eller i nivå kring rutornas medelhöjd.

Det hade varit önskvärt att kunna få en mer nyanserad beskrivning. Ligger tomterna t.ex. på krön, mitt i en sluttning eller i sänkor? Vanliga kulturhistoriska termer för att beskriva bebyggelselägen relaterat till höjd är bl.a. lidläge, däldläge, krönläge osv.

Därför bör analyserna kunna preciseras med koppling till dessa och liknande termer. För att få en mer neutral information krävs GIS-analyser som hanterar data tredimensionellt. Detta har bedömts vara en allför stor och komplicerad uppgift inom ramen för detta projekt. Om projektet realiserar är det dock befogat att gå vidare med frågan.

Ett annat sätt att göra detta är att vid inventeringen

föra in en beskrivningsvariabel. Svagheten med detta är att beskrivningar kommer att vara subjektiva och svåra att jämföra mellan referensrutorna.

Tomter

Tomters orientering

Hypotesen är att det finns regionala mönster avseende vilka väderstreck, stränder och höjder som tomterna är relaterade till. Den gjorda analysen är baserad på tomternas sluttningsriktning (se Figur 15, sidan 27). Det behövs dock ytterligare undersökningar för att avgöra hur pass relevant denna variabel är. Framför allt måste sluttningsriktningen kopplas till den topografiska strukturen i regionen.

Strandnära tomter

Vår analys av strandnära tomter bygger på information från GSD där det inte framgår vilket typ av vatten som strandlinjen är kopplad till. För att kunna precisera frågeställningarna och göra mer detaljerade analyser måste det vara möjligt att skilja på hav, sjöar samt vattendrag och bäckar. I NILS-projektet kommer samma information från *Grundläggande geografiska data (GGD)* eller *Geografiska Sverigedata (GSD)* att användas. Enligt vår bedömning finns samma behov av precisering inom NILS-projektet.

Byggnader

Lägen

Byggnaderna är representerade i databasen som koordi-

natsatta punkter vilka har hämtats från flygbildstolkningen. Vegetation och väderförhållanden vid fotograferingen har medfört att data var osäkra. Rättelser och tillägg har gjorts i fält på en medhavd ortofotokarta. Diskussioner har förts om inte byggnadsdata från GSD ger ett mer tillförlitligt underlag, vilket dock också måste kontrolleras och justeras i fält.

Fastighetsbeteckningar

Dessa data har inte testats hittills. För en uppföljning i drift bör fastighetsdata ha betydelse främst för att validera objekten.

Storlek/form

Såväl storlek som form på byggnader är avgörande för karaktären. Denna variabel har emellertid inte använts alls i testinventeringen. Mätningar bedömdes som alltför arbetskrävande att utföra i fält.

Byggnaderna är representerade som punkter i databasen. Det är önskvärt att det i framtiden skall bli möjligt att registrera storlek och form från den digitala flygbildstolkningen alternativt GSD. För närvarande saknas det alltför många led i den process som skulle göra detta möjligt för att problemet skall kunna lösas med rimliga insatser.

Ej utförda analyser som inte är avskrivna

I regionbeskrivningarna ingår att beskriva formationer som har en geometrisk representation, vilka saknar en standardiserad nomenklatur i GIS. Här behövs utvecklingsarbete om det skall bli möjligt att ta med dessa aspekter i uppföljningssystemet.

Tomter

Tomtformer

I projektet har analys av tomtformer, dvs. huruvida de är kvadratiska, rektangulära, oregelbundna etc., inte genomförts. Eftersom förhållanden i verkligheten oftast är mer komplicerade eller nyanserade ligger svårigheten att överföra dessa i enhetliga begrepp. Det är t.ex. inte ovanligt att en jordbrukstomt är uppdelad i en rektangulär eller kvadratisk del som omfattar trädgård och en mer oregelbunden ekonomidel. Det gäller också att identifiera gränser mellan olika former, dvs. när övergår en form till en annan. Det finns gradskillnader mellan hur oregelbundna tomterna är och frågan är hur skall man beskriva dessa skillnader?

Byggnadernas gruppering på tomt

Ett tydligt regionalt särdrag är hur byggnader är organiserade på tomten. I de regionala beskrivningarna används

t.ex. begrepp som friliggande, oregelbunden gruppering eller lös formation och sammanbyggda.

För att dessa begrepp skall bli användbara i uppföljningen måste de definieras.

Variabler som är avskrivna

Några variabler som visade sig inte vara relevanta i projektets metodik förslås därför utgå.

Tomter

Användningsstatus – tomt

Dokumentationen om tomter/platser är i bruk, överlopp eller delvis överlopp kan utgå eftersom denna information framgår av motsvarande uppgifter på byggnadsnivån.

Beläggning – delyta som inte är trädgård

Eftersom delytorna saknar geometrisk representation blev uppgiften om beläggning inte tillräckligt relevant att gå vidare med. Om dokumentationen av tomter och trädgårdar utvecklas i ett eget projekt bör frågan behandlas där.

Speciella objekt (förutom äldre dominerande träd)

Vilka objekt som registrerats visade sig mycket bero på inventernas egna intressen. Stora stenar återkommer frekvent. Här behövs en genomtänkt specifikation. I testinventeringarna hanterades denna uppgift på olika sätt – från ett mycket selektivt till ett mer omfattande urval. Förutom äldre dominerande träd (solitärträd, vårdträd) av olika sorter bedömdes inte övriga objekt vara tillräckligt relevanta för beskriva regionala karaktärsdrag.

Byggnader

Orientering

Avser väderstreck som husets huvud/entréfasad är orienterad. Sammanställningen av orientering visar inget tydligt mönster vilket till viss del kan bero på den osäkerhetsfaktor det innebär att utgå från bostadshusets entré som t.ex. kan ligga på en kortsida eller inåt en gård som i Skåne. Ytterligare studier behövs för att se om det går att urskilja regionala mönster och vilken betydelse de i så fall har för att beskriva karaktärsdrag.

Underhållsstatus

Variabeln registrerar om byggnaden är i gott skick, i behov av ommålning, takunderhåll etc. eller om den är förfallen.

Enligt inventeringsinstruktionen och relationsbeskrivningen skulle underhållsstatus endast anges för de objekt som fått en kulturhistorisk benämning (kan antas ha ett

Skalområde	Företeelse	Representativitet	Differenser
Landskap	Markanvändning	Norrbottnen – ja Kronoberg – ja Skåne – ja	Ja (avser dokumentation av 25 km ² ruta)
Landskap	Kommunikationsnät	Norrbottnen – tveksamt Kronoberg – ja Skåne – ja	Ja
Landskap	Bebyggelsemönster	Norrbottnen – tveksamt Kronoberg – ja Skåne – ja	Nej
Tomter/platser	Bebyggelseläge ⁸	Norrbottnen – nej ⁹ Kronoberg – ja Skåne – tveksamt ¹⁰	Tveksamt
Tomter/platser	Tomter ¹¹	Norrbottnen – ja Kronoberg – ja Skåne – ja	Ja
Byggnader	Byggnadsskick	Norrbottnen – nej ¹² Kronoberg – ja Skåne – ja	Ja

Tabell 25. Utfall av dokumentation av referensrutorna.

särskilt intresse). Uppgiften om underhållstatus är inriktat på åtgärdsbehov snarare än karaktärisering av bebyggelsen. I en långsiktig uppföljning är denna uppgift överflödigt eftersom det inte går att göra några relevanta jämförelser över tid.

Utfall av dokumentationen av referensrutan

Två kontrollfrågor bör ställas om referensrutorna: är resultaten representativa för de undersökta regionerna? Finns det märkbara skillnader mellan regionernas referensrutor?

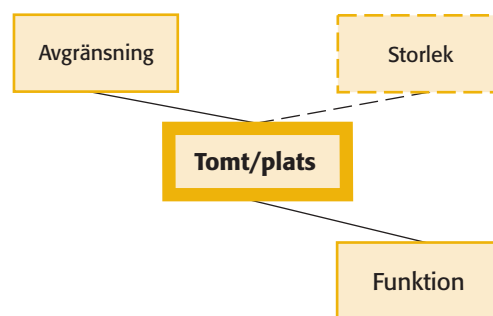
I Tabell 25 sammanfattas utfallet av dokumentationen av referensrutorna med en grov bedömning dels hur representativ dokumentationen av rutan är i förhållande till beskrivningen, dels om det finns differenser mellan rutorna i sammanställningarna. Som väntat återverkar referensrutans storlek tydligast på landskapsnivån i synnerhet när bebyggelsen ligger glest som i Norrbotten.

Inventerarnas allmänna bedömning av hur representativa inventeringsresultaten från referensrutorna är för hela regionen, handlar i huvudsak om att regionerna ofta innehåller skogsbygder och slättbygder av olika karaktär. Detta går inte att uppfatta i rutan. Problematiken kan ha att göra med att den använda regionen är alltför stor eller att regiongränserna behöver justeras¹³. Eftersom grunden för referensområden vilar på att de representerar homogena områden är detta en viktig synpunkt att notera.

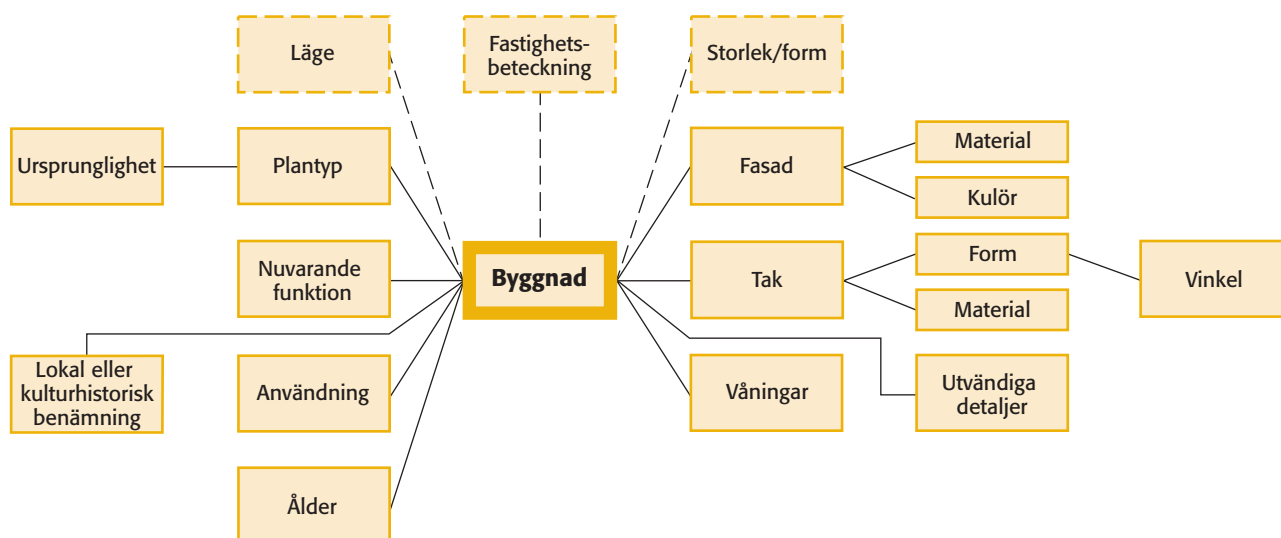
Sammanfattning tomter

För tomter fungerade de analyser som bygger på den digitaliserade flygbilden och karaktäriseringen av tomtens funktion. Den dokumentation som gjordes i fält räcker därtill för att beskriva tomtens avgränsning på ett översiktligt sätt.

De önskemål som ytterligare fanns att närmare dokumentera hur gränsmarkeringarna ser ut, trädgårdens utseende, ytbeläggningar på ekonomigårdar och trädgårdar, trädslag och andra karaktäriserande drag har inte fullföljts. De dokumentationer som gjordes visar emellertid att det är angeläget att gå vidare och utveckla metoder för att beskriva och följa upp tomter och trädgårdar.

Figur 22. Reviderad modell över relationer för tomt-dokumentation.

Figur 23. Reviderad modell över relationer för byggnadsdokumentation.

Sammanfattning byggnader

Figur 23 sammanfattar vilka variabler som vi funnit användbara efter större eller mindre bearbetning av ämnesorden. Boxar med grov ram dokumenteras i fält. Boxar med prickad ram innehåller variabler vars data kommer från GSD, flygbildstolkning eller annan digital bearbetning av flygbilderna.

Dokumentationen av byggnaderna bör vara utförlig för de variabler som väljs. Då blir det möjligt att gå tillbaka i

grundmaterialet och kontrollera uppgifter som kan vara tvetydiga.

För sammanställningar och analyser som syftar till att karaktärisera och jämföra bör dock de detaljerade ämnesordlistorna för att inte förlora i överblickbarhet struktureras i en hierarkisk ordning, som motsvarar de behov av analyser som man önskar göra. Material kan föras samman i grupper t.ex. plåt, som delas i tidsmässigt sammanhållna undergrupper.

Noter

8. Metoderna för analyser är fortfarande utvecklade.
9. Den spridda bebyggelsen gör att endast ett fåtal bebyggelselägen faller inom referensrutorna.
10. En förklaring kan vara att regionindelningen inte är lämplig för ändamålet.
11. Få variabler har använts.
12. Den spridda bebyggelsen gör att endast ett fåtal byggnader faller inom referensrutorna.
13. Regionindelningar med olika upplösning har använts i de tre referensområdena.

Utvärdering av NILS:s användbarhet

Den bärande idén i projektet har varit att undersöka om naturvårdens nationell landskapsövervakningsprogram kan användas och kompletteras med data om bebyggelse, tomter och platser för kulturmiljövårdens behov.

De frågor som måste belysas om NILS-programmet som är avgörande för bedömningen om användbarheten för kulturmiljövård är:

- Är rutorna tillräckligt många och hur ser träffbilderna för stickprovet ut?
- Är rutorna tillräckligt stora för att fånga upp även de större mönstren i den flerskaliga beskrivningsmodellen?
- Vilka data dokumenteras i NILS? Används begrepp och indelningar som är meningsfulla i kulturhistoriska beskrivningar?

Följande redovisning avser ge en bild av hur representativt NILS stickprovsutlägg är ur kulturmiljövårdssynpunkt. Redovisningen av rutfrekvensen är utförlig för att underlätta den regionala bedömningen av utfallet.

Rutfrekvensen

Det totala antalet aktiva referensrutur i NILS är 606 stycken. Utlägget har skett med utgångspunkt från naturvårdens behov. För utlægget av referensrutorna delades Sverige in i 10 geografiska strata. Stickprovstätheten är inte lika stor i alla delar av landet. Vissa naturtyper (främst fjäll- och jordbruksområden) har prioriterats framför skogsområden. I södra och mellersta Sverige har indelningen baserats på jordbrukets åtta produktionsområden. I norra Sverige särskildes fjällen som ett eget område och Norrlandskusten som ett annat, för att i större utsträckning fånga in jordbruksmark i Norrland. Stickprovet i NILS är samlokaliserat med Häckfågeltaxeringens rutter vilka är systematiskt utlagda över hela Sverige.

Utgångspunkter för våra analyser har varit hur NILS:s referensrutur fördelas på län, kommuner samt de kulturhistoriska regioner som kan bli aktuella i sammanhanget.

Vi har också sett speciellt på hur träffbilderna ser ut för de referensområden som användes i LiM-projektet (20 stycken församlingar) för att undersöka vilka möjligheter som finns att upprätthålla en viss kontinuitet i uppföljningen av dessa församlingar.

I sammanställningarna nedan har rutornas geografisk

tillhörighet bestämts av var deras mittpunkt är belägna – något som har betydelse för rutur som ligger över två eller flera avgränsade områden.

Administrativa indelningar

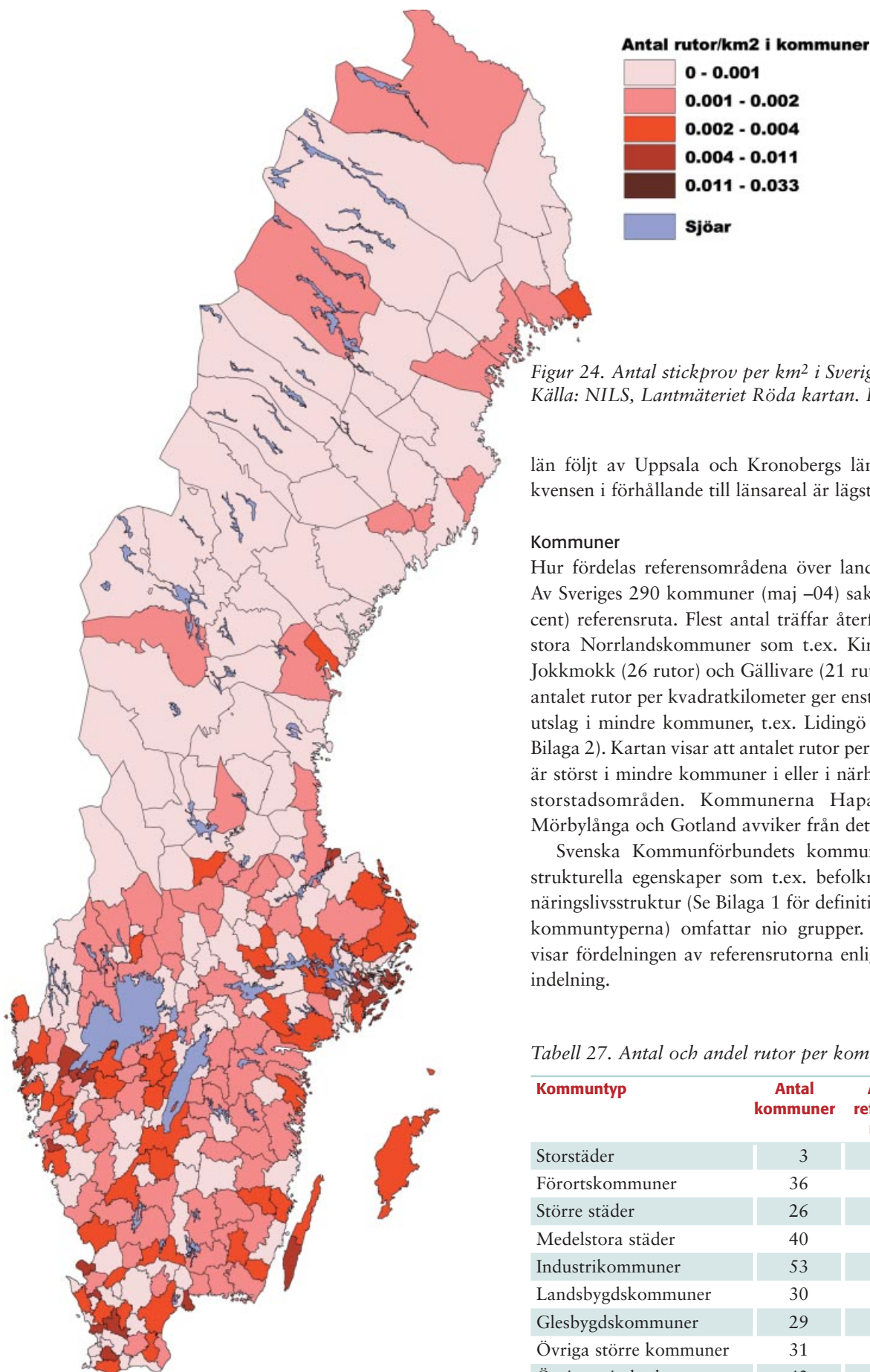
I arbetet med att uppnå en långsiktig hållbar utveckling är länsstyrelserna och kommunerna viktiga aktörer som skall ha nytta av ett framtida uppföljningssystem. Därför är det intressant att se fördelningen av rutur inom dessa enheter.

Län

Tabellen nedan redovisar antalet referensrutur i länen samt ett nyckeltal som är antal rutur i länet i förhållande till dess ytmässiga storlek. Flest antal stickprov finns i de ytmässigt stora länen som Norrbotten, Västerbotten, Jämtland och Västra Götaland. Minst antal stickprov finns i Blekinge län och i Gotlands län. Flest antal rutur per km² finns i Kalmar

Län	Antal rutur	Antal rutur/km ²
Stockholms län	17	0,0009
Uppsala län	14	0,0019
Södermanlands län	13	0,0015
Östergötlands län	21	0,0014
Jönköpings län	20	0,0018
Kronobergs län	16	0,0017
Kalmar län	27	0,0023
Gotlands län	8	0,0005
Blekinge län	6	0,0009
Skåne län	23	0,0013
Hallands län	12	0,0014
Västra Götaland	50	0,0017
Värmlands län	28	0,0013
Örebro län	11	0,0011
Västmanlands län	10	0,0014
Dalarnas län	30	0,0010
Gävleborgs län	19	0,0008
Västernorrlands län	26	0,0009
Jämtlands län	56	0,0010
Västerbottens län	66	0,0010
Norrbottens län	133	0,0013

Tabell 26. Antal rutur per län och i relation till länsstorlek.

Figur 24. Antal stickprov per km² i Sveriges kommuner.
Källa: NILS, Lantmäteriet Röda kartan. Karta: RAÄ.

län följt av Uppsala och Kronobergs län. Stickprovsfrekvensen i förhållande till länsareal är lägst i Gotlands län.

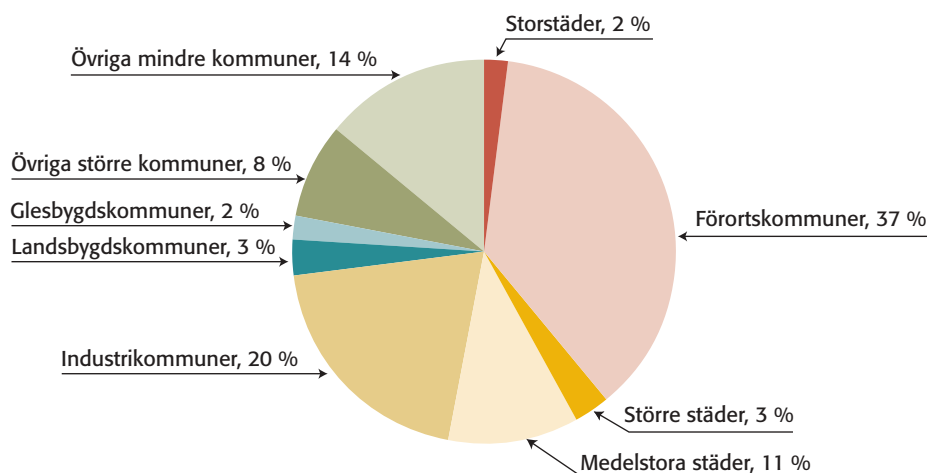
Kommuner

Hur fördelas referensområdena över landets kommuner? Av Sveriges 290 kommuner (maj -04) saknar 66 (23 procent) referensruta. Flest antal träffar återfinns i ytmässigt stora Norrlandskommuner som t.ex. Kiruna (30 rutor), Jokkmokk (26 rutor) och Gällivare (21 rutor). Ser man till antalet rutor per kvadratkilometer ger enstaka träffar stort utslag i mindre kommuner, t.ex. Lidingö och Åstorp, (Se Bilaga 2). Kartan visar att antalet rutor per km² i allmänhet är störst i mindre kommuner i eller i närheten av våra tre storstadsområden. Kommunerna Haparanda, Timrå, Mörbylånga och Gotland avviker från detta mönster.

Svenska Kommunförbundets kommunindelning efter strukturella egenskaper som t.ex. befolkningsstorlek och näringslivsstruktur (Se Bilaga 1 för definitioner av de olika kommuntyperna) omfattar nio grupper. Tabellen nedan visar fördelningen av referensrutorna enligt denna gruppindelning.

Tabell 27. Antal och andel rutor per kommuntyp.

Kommuntyp	Antal kommuner	Antal referensrutor	Andel
Storstäder	3	2	0,3 %
Förortskommuner	36	14	2 %
Större städer	26	75	12 %
Medelstora städer	40	119	20 %
Industrikommuner	53	56	9 %
Landsbygdskommuner	30	52	8,5 %
Glesbygdskommuner	29	186	31 %
Övriga större kommuner	31	55	9 %
Övriga mindre kommuner	42	47	8 %
Totalt	290	606	100 %

Figur 25. Andel av olika kommungrupper som saknar referensruta.

Av de 66 kommuner som saknar stickprov är det framför allt förortskommuner som inte har någon referensruta. Detta går i linje med att NILS riktat det slumpade utlägget mot odlingslandskap och glesbygd och inte mot stadsområden.

Kulturlandskapsregioner

Modellen för projektet *Karaktärsdrag och bebyggelsemönster* bygger på föreställningen om ur kulturhistorisk synpunkt enhetliga bebyggelseregioner. Vi har inte haft för avsikt att utarbeta någon ny regionindelning utan har använt oss av två befintliga: Ulf Sporrongs indelning av Sverige i kulturlandskaphistoriska regioner och Landskapsprojektets agrarhistoriska indelningar av landskapet. Dessa har vi också testat NILS-rutorna mot.

Sveriges kulturlandskapsregioner

Geografen Ulf Sporrongs indelning av Sverige i s.k.

kulturlandskapsregioner tar (i likhet med detta projekt) sin utgångspunkt i hur landskapet ser ut i dag. (Sporrong, 1995). Huvudkriterierna för hans indelning har varit:

- Naturlandskapet
- Vegetationens karaktär
- Bebyggelsens och markanvändningens former
- Regionala särdrag
- Regionernas benämning och avgränsning

Landet har indelats i 49 regioner (Se Bilaga 3). Utfallet referensrutor per region är naturligtvis i hög grad kopplat till deras storlek.

Därav följer att störst antal rutor finns i norra Norrlands fjälltrakter, norra Norrlands sjö- och kustland och södra Norrlands inland. Kulturlandskapsregionerna i södra och mellersta Sverige är generellt sett mindre till ytan och har därför färre träffar. Antalet rutor per km² är dock i allmänhet högre i södra och delar av mellersta Sverige jämfört med de norra delarna av landet. Ett undantag är t.ex. Semiurbana Stockholm och Uppsalaområdet.

Tabell 28. Antal rutor per kulturlandskapsregion.

Namn	Antal rutor per region	Antal rutor/km ²
Bergslagen	31	0,0014
Blekinge	5	0,0020
Dalbosslätten	2	0,0013
Dalbygderna i Bohuslän och Dalsland	5	0,0014
Falbygden	4	0,0021
Gotland	8	0,0025
Göta älvs och Sävens dalgång	4	0,0018
Göteborgsregionen	3	0,0026
Inre Skånes sjö- och åslandskap	6	0,0025
Kristianstadslätten	3	0,0032
Lekbergslagen och Östergötlands bergslag	7	0,0013
Malmfälten	2	0,0011
Mellersta Norrlands kust- och älvdalsbygd	10	0,0015

Fortsättning på nästa sida.

Fortsättning av tabell 28
från föregående sida.

Namn	Antal rutor per region	Antal rutor/km ²
Mellersta och södra Småland	28	0,0016
Nedre Västerdalarna och Siljansbygden och södra Dalarnas slätter	5	0,0012
Nordvästra Skåne	4	0,0031
Nordöstra Småland	13	0,0022
Norra Götalands kustbygd	4	0,0018
Norra Halland	3	0,0026
Norra Norrlands fjälltrakter	77	0,0016
Norra Norrlands kust- och dalbygd	17	0,0016
Norra Norrlands sjö- och skogsland	69	0,0010
Norra Skånes skogsbygd	8	0,0016
Norra Småland och Hökensås	11	0,0018
Norra Uppland	8	0,0018
Semiurbana Stockholm och Uppsalaområdet	3	0,0009
Sjuhäradsbygden	8	0,0014
Skara-Varaslätten	9	0,0020
Storsjöbygden	6	0,0009
Storstockholm	4	0,0024
Svealand och Gästriklands skärgårdar	13	0,0038
Sydbohuslän och Bohuskusten	6	0,0038
Södra Halland	7	0,0019
Södra Norrlands fjälltrakter	28	0,0014
Södra Norrlands inland	69	0,0009
Södra Norrlands kust- och älvdalsbygd	4	0,0011
Södra Skånes slättbygder	4	0,0017
Södra Smålands kustbygd	7	0,0022
Södra Östergötlands skogsbygd	4	0,0012
Sörmländska sjöplatån	6	0,0018
Tornedalens jordbruksbygd	4	0,0019
Vadsbo	5	0,0017
Värmlands och Dalslands slättbygder	12	0,0011
Värmlands Vänerområdet	5	0,0009
Öland	6	0,0044
Östergötland Västanstång	4	0,0018
Östergötland Östanstång	5	0,0022
Övre Norrland	33	0,0010

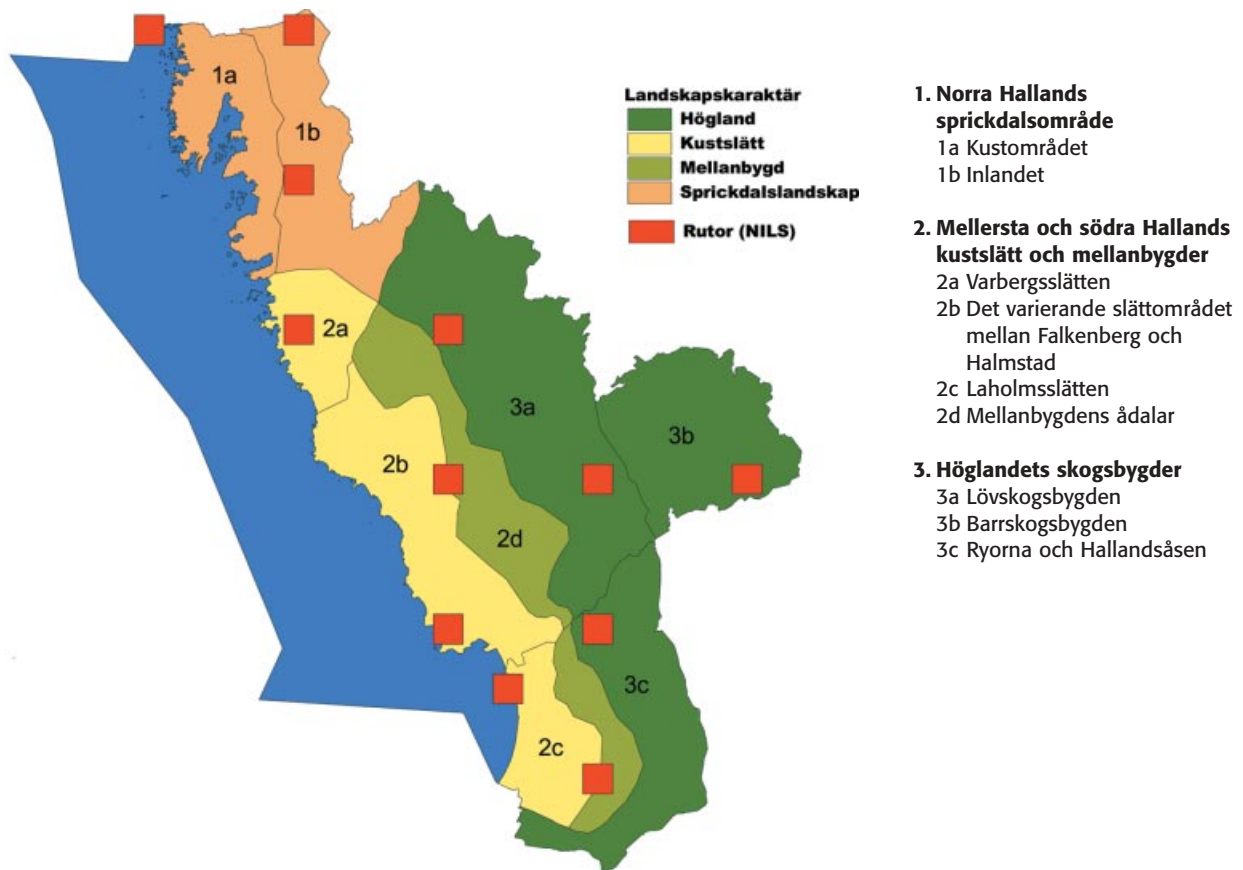
Landskapsprojektets regioner

Landskapsprojektet var ett samarbetsprojekt mellan Riksantikvarieämbetet och den regionala kulturmiljövårdens företrädare i länen. Syftet var att ta fram en metod för att analysera och presentera olika regioners agrarhistoriska utveckling, karaktär, innehåll och värden. I detta arbete ingick att upprätta länsvisa regionindelningar utifrån agrar-, kultur- och landskapshistoriska perspektiv. Medverkande län var Kronoberg, Gävleborg, Halland, Norrbotten och Västra Götaland. I det sistnämnda länet gjordes en agrarhistorisk indelning av f.d. Göteborgs och Bohus län vilken 2003 kompletterats med en indelning av övriga länsdelar (f.d. Dalslands och Västergötlands län)¹⁴.

Den regionala fördelningen av stickprov varierar mellan länen som varit med i Landskapsprojektet (Se Bilaga 4). I Norrbotten finns som minst nio rutor inom en region. I Kronobergs är alla regioner representerade av minst en ruta. Två delregioner i Gävleborgs län saknar referensruta liksom en delregion i Hallands län. I Västra Götaland saknar fem regioner stickprov.

LiM:s referenssocknar

Projektet LiM (Uppföljning av Livsmedelspolitikens Miljöeffekter) startade 1990 med syftet att följa och utvärdera miljöeffekterna av den livsmedelspolitiska reformen. För att ge en bild av utvecklingen användes 20

Figur 26. Exempel – rututlägg fördelat på landskapsprojektets regioner i Hallands län. Källa: NILS, Frisk & Larsson 1999. Karta: Frisk & Larsson 1999 samt RAÄ.

referensområden som är spridda över landet. En mängd data avseende vad som händer i odlingslandskapet, den biologiska mångfalden och landskapets kulturvärden har sedan projektet startade samlats in och analyserats. En fråga är om utlägget av NILS stickprov i huvudsak sammanfaller med LiM:s referensområden. Detta skulle vara önskvärt för att kunna nyttiggöra tidigare gjorda insatser. Det skulle ge ytterligare information och tidsdjup till utvecklingen av *Karaktärsdrag och bebyggelsemönster*. Tabellen visar hur utlägget ser ut i LiM:s referenssocknar. Antalet träffar är mycket få, totalt 11 stycken. Beroende på att socknarna generellt är större i de norra delarna av Sverige är träffbilden där något bättre i jämförelse med de södra och mellersta delarna av landet.

Rutstorleken

Är 5x5 kilometerrutorna tillräckligt stora för att fånga centrala karaktärsdrag och bebyggelsemönster? Bebyggelseförhållandena är i högsta grad olika i de tre försöksområdena. I Skånes slättlandskap är det t.ex. betydligt tätare mellan tomterna och husen i jämförelse med hur det

Socken	Antal NILS-rutor
Källtorp/Östra Klagstorp	0
Örkelljunga	0
Virestad	2
Stenåsa	0
Burs	0
Odensvi	0
Bjälbo	0
Luttra	0
Eldsberga	1
Viby	0
Lysvik	0
Näshulta	0
Rytterne	0
Börstil	1
Leksand	0
Forsa	1
Skee	1
Offerdal	3
Nysätra	1
Övertorneå	1
Totalt antal träffar	11

Tabell 29. Antal rutor per LiM-socken.

ser ut på landsbygden i Norrland. Som regel fångas regionala karaktärsdrag avseende byggnadsnivån inom en 5 x 5 kilometerruta i södra Sverige.

Problem kan uppstå när inte tätorter och småorter tas med i underlaget, framför allt i norra Norrland där bebyggelsen är gles. T.ex. blir underlaget för statistiken gällande tomter och byggnader i referensrutorna i Norrbotten, när småortens bebyggelse avskiljts, endast ett fåtal enheter som inte räcker för en statistisk analys.

Konsekvenser av detta kan bli att underlagen i glesbygdssområden för att analysera tomt och bebyggelse-relationer är alltför små för att några generella slutsatser över ett större område skall kunna göras. I gengäld har varje region i Norrland flera referensrutor så förutsättningarna får trots allt bedömas som goda att det i merparten av rutorna går att få fram statistiskt användbara värden över tomter och byggnader. Det behövs dock ytterligare studier som innefattar fler referensrutor innan det går att ge ett klart besked i frågan.

För att klargöra geografiskt mer utspridda bebyggelse-mönster t.ex. avståndsförhållanden mellan kyrkbyar, regionala vägnät och tomters relation till markanvändning och topografi krävs i allmänhet en större yta än 5 x 5 kilometer oavsett vilken del av Sverige det gäller. Slutsatsen är att 5 x 5 kilometer är ett för litet område för att fånga mönster på landskapsnivå. En möjlighet finns här att använda sig av satellitbaserad fjärranalys vilket medger möjligheter att översiktligt beskriva och följa förändringar över en hel region. Det finns därför behov av att se över utvecklingsmöjligheterna inom detta område integrerat med projektet *Karaktärsdrag och bebyggelse-mönster*.

NILS-programmets data

Data från NILS kommer från digital tolkning av flygfoton. NILS kommer även att använda sig av externa databaser i tolkningsarbetet av rutorna, främst Lantmäteriets höjddatabank och *Grundläggande geografiska data* (GGD) alternativt *Geografiska Sverigedata* (GSD). Detta gäller bland annat följande data:

- Vägar, järnvägar och kraftledningar
- Diken, vattendrag och strandlinjer
- Höjd

Vid digitalisering av flygbilderna sker en uppdelning av identifierade ytor och objekt enligt uppsatta kriterier i polygoner, linjer och punkter.

För att avgränsas som polygon i NILS:s flygbilds-tolkning skall en yta som regel vara minst 0,1 ha (cirka 32 x 32 meter) och, beroende på objektstyp, ha en bredd som överstiger 6 till 10 meter. Vid skillnad i markanvändning samtidigt som det finns en tydlig skillnad i

marktäcke kan polygoner om minst 0,05 ha (500 m²) avgränsas, t.ex. när det gäller åkerholmar, täkter eller skarpt avgränsade myrar och hållmarker.

Linjeobjekt karteras när objektet är för smalt för att redovisas som polygon. Normalt är minimilängden är 20 meter och bredden maximalt 10 meter. Vägar och järnvägar karteras alltid som linjeobjekt oavsett bredd. Vattendrag karteras som linjeobjekt om de är smalare än 6 meter.

Till punktobjekt förs objekt större än 5 m² och mindre än 0,05 ha (cirka 22 x 22 meter).

Variabler av intresse för Karaktärsdrag och bebyggelsemönster

Beroende på att NILS och projektet *Karaktärsdrag och bebyggelsemönster* har löpt parallellt har inte det inte funnits möjligheter att integrera NILS variabler i detta utvecklingsarbete.

Fokus i detta projekt ligger på den större rutan. Nedanstående redovisning gäller endast den mindre 1 x 1 kilometer stora rutan eftersom det ej ännu är klarlagt vilka variabler som kommer att gälla för den omgivande 5 x 5 kilometerrutan. Metodstudier pågår angående bildtolkning av den större rutan och i denna ingår bland annat försök med punktvisa tolkningar i gitter (provytor), uppdelning av landskapet i polygoner och en kombination av båda metoderna. En analys av NILS-programmets data relaterat till våra frågeställningar på den övre skalnivån blir i nuläget ofullständig. I brist på alternativ förutsätter vi i utvärderingen att samma information kommer att gälla för den omgivande 5 x 5 kilometer stora rutan som för den inre rutan.

Härnäst sker en redogörelse av NILS-programmets data som äger relevans för detta projekt. Genomgången bygger på ett urval av NILS teman inom vilka samtliga variabler redovisas¹⁵. Därefter kommenteras de variablerna med utgångspunkt från behov identifierade i projektet *Karaktärsdrag och bebyggelsemönster*.

Ytor

Marktäcke

Terrester/semiakvatisk mark	Akvatisk
Åker	Bebyggd mark (anlagd)
Hårdgjord/belagd mark	Anlagd grönyta
Täkt	Deponi
Glaciär eller snötäckt mark	Ej tolkningsbar

Markanvändning

Ingen synbar markanvändning	Agglomeration
Skogsbruk	Industriverksamhet, handel, tekniska anl.
Skogsbruk, hänsynsareal	Kyrkogård, begravningsplats
Fröplantage	Bensinmack

Ledningsgata	Offentlig service och verksamhet
Åker i växtföljden	Allmän plats, torg
Betesvall	Väg, fordonsparkering
Slättervall	Järnväg, bangård
Svårklassificerad åker	Flygplats
Energiskog	Hamn
Fruktträdsodling	Kraftverksdamm, magasin
Bärbuskar	Reningsdamm
Övrig odlig	Fiskodling, vattenbruk
Bete (exkl. betesvall)	Bevattningsdamm
Rengärde	Sand- och grustäkt
Park (inkl. allmänna gräsmattor)	Bergtäkt, gruva
Golfbana	Torvtäkt
Slalombacke	Matjordstäkt
Badplats	Soptipp
Camping	Sand, grus, sten och grävmassor (deponi)
Annan idrotts- motionsanläggning	Sedimentationsdamm
Annan rekreationsyta	Militärt område
Koloniodling, rabatter	Pågående exploatering
Bostadstomt (utanför tätort)	Annan markanvändning
Jordbruksbebyggelse	Markanvändning kan ej tolkas

Byggnader

Avser hus eller annan byggnadskonstruktion med en yta som är minst 5 m². Byggnader karteras som polygoner förutom vindkraftverk och torn eller master som karteras som punktojekt.

Bostadshus	Ängslada
Delvis raserad ängslada	Övrig byggnad
Kyrka	Vindkraftverk
Torn eller mast	

Vegetation

- Trädäckning (andel)
- Busk- och småträdstäckning (andel)
- Trädslagsblandning (andel av total trädäckning)

Linjeobjekt

- Transportleder
- Hägnader
- Dike och vattendrag
- Anlagda trädrader

Punktobjekt

- Bredkroniga solitärträd (löv eller barr)

Kommentarer till ämnesorden och indelningen av data i NILS

Det är tydligt att NILS datafångst endast i vissa avseenden är intressant rakt av för projektet *Karaktärsdrag och*

bebyggelsemönster. De ämnesord som används i NILS och generellt inom naturvårdsarbetet skiljer sig väsentligt från kulturmiljövårdens begreppsapparat.

Ytdata

Marktäcke ligger överst i hierarkin av yttäckande variabler. Indelningen har gjorts utifrån naturvårdens behov. Enligt vår bedömning är den inte relevant för att beskriva karaktärsdrag och bebyggelsemönster.

Under marktäcke sorteras markanvändningsvariabler. Fördelning mellan olika slag av markanvändning är intressant att fånga. Listan innehåller ett dock mycket stort antal ämnesord där inte alla kan anses som relevanta för just detta projekt. En bearbetning som aggregerar vissa ämnesord skulle göra det möjligt att finna skalnivåer som passar projektets syfte. Det gäller bland annat fröplantage, bärbuskar, slalombacke, fiskodling, sedimentationsdamm, soptipp, deponi och matjordstäkt.

Klassificeringen av byggnader är inte anpassad efter *Karaktärsdrag och bebyggelsemönsters* behov, men där utvecklar detta projekt sin egen metod.

Variablerna som visar grad av träd- och busktäckning visar om ett landskapsavsnitt blir mer slutet eller öppet. Detta är en variabel av intresse för *Karaktärsdrag och bebyggelsemönster* där naturvården har en utprovad metod för att registrera och mäta förändringar som kulturmiljövård bör använda sig av.

Hur sammansättning av trädslag ser ut är en intressant uppgift eftersom det i allra högsta grad påverkar landskapsbilden, t.ex. en ökad andel granskog i södra Skåne. En uppdelning mellan löv, barr och blandskog är tillräckligt för detta projekt.

Linjedata

Data om transportleder med angivna vägbredder hämtar NILS från Lantmäteriet. Detsamma gäller uppgifterna om diken och vattendrag. Kompletterande tolkningar kommer att göras vid behov, men kriterierna för när detta skall ske är i nuläget oklara.

Uppgifterna om hägnaderna är relevanta men en nackdel är att dessa endast går att tolka i öppen mark. Vi har i denna studie inte behandlat frågan om hägnader utanför tomter.

Alléer är betydande och karaktärsgivande inslag i landskapsbilden för flera områden i landet. Förekomst av trädrader där det framgår om det är löv-, barrträd eller en blandning mellan dessa är därför information från NILS som bör integreras i detta projekt.

Punktdata

Solitärträd – förekomst av stora träd är en intressant information för projektet. Att hämta in uppgifterna digitalt underlättar fältarbetet där även trädslag registreras.

Sammanfattande kommentarer och slutsatser

Fördelar respektive nackdelar med samordning med NILS

NILS är ett omfattande projekt där en stor mängd data skall samlas in. Det är framför allt de variabler som registreras via NILS flygbildstolkning som är av intresse för projektet *Karaktärsdrag och bebyggelsemönster*.

NILS har gett tillgång till färdig struktur för uppföljning i stickprovsrutor. I utvecklingsskedet av *Karaktärsdrag och bebyggelsemönster* har det varit av metodiskt intresse att rikta kulturmiljövårdens inventeringar till NILS-rutorna. Möjligheterna till samnyttjande av data från NILS har kompletterats med begreppsapparat och redovisningsmetod för bebyggelsemönster. Genom samarbetet hoppas vi också att höja kompetensen på ömse håll.

Ytterligare skäl till att samordna kulturmiljövården större landskapsövervakande projekt med NILS finns både utvecklings- och i driftsskedena.

I ett eventuellt framtida driftsskede finns samhälls-ekonomiska skäl till att nyttja samma referensytor – såsom kostnadseffektivitet och informationstäthet. Under förutsättning att NILS kan erbjuda relevant information ger samutnyttjandet av data möjligheter till att erhålla en större mängd information för mindre kostnader. Även kostnader för utveckling av GIS och förvaltning av databaserna bör minska vid ett samarbete. Ett samarbete mellan naturvården och kulturmiljövården bör också bidra till att på lång sikt säkra informationsförsörjningen vilket är en nödvändighet för landskapsövervakning och miljömålsuppföljning.

Men NILS-konceptet har förändrats under pilotprojektets gång, även i de delar som har betydelse för projektet *Karaktärsdrag och bebyggelsemönster*. Av ekonomiska skäl har flygbildstolkningen koncentrerats till den centrala 1 x 1 kilometerrutan och markanvändningen registreras nu endast punktvis i ett gitter över den omgivande 5 x 5 kilometerrutan. Pilotprojektet har inte kunnat undersöka vad en eventuell punktregistreringen av marktäcke och markanvändningsdata i den yttre rutorna innebär för konceptet i *Karaktärsdrag och bebyggelsemönster*.

Stickprovsutlägg

Kulturhistoriska karaktärsdrag och bebyggelsemönster följer vanligtvis inte administrativa indelningar i form av län eller kommuner. Län och kommuner är därför inte något bra mått på hur stickprovsutlägget faller ut ur kulturmiljösynpunkt.

Med många och ytmässigt små regioner ökar risken att några av dessa inte blir representerade av NILS:s rut-system.

- Ruttfrekvensen är i allmänhet högre från Uppsala län och söderut.
- Flest antal rutor finns i glesbygdskommuner.
- 23 procent av kommunerna saknar stickprov. Över hälften återfinns i grupperna förorts- och industrikommuner, som uppföljningsprogrammet *Karaktärsdrag och bebyggelsemönster* inte är utformat för.

Ytterst är det länsstyrelsernas kulturmiljövård och kommunernas företrädare som kan avgöra om referensområdesfrekvensen motsvarar deras behov och önskemål. NILS-konceptet öppnar för ett tätare nät av referensrutor där länsstyrelserna själva tar ett sådant ansvar.

Flygbildstolkningen

Tolkningens geometri som underlag vid inventeringar

Det visade sig bl.a. att flygbildstolkningen av tomternas geometri stämde ganska dåligt med den faktiska. Detta var framför allt påtaligt i Kronoberg och Norrbotten. I vissa fall är avgränsningarna i verkligheten så flytande att det även på platsen är svårt att avgöra var tomten slutar och omgivande produktionsmark tar vid. Slutsatsen är att kontroll av areal och avgränsning av tomter är nödvändig att göra.

Registreringen av byggnader var inte helt tillförlitlig. Det största felet var att byggnader saknades – troligen eftersom de på grund av vegetation eller dylikt inte syntes på flygfotot. Avvikelsen var i Kronobergsrutorna så stor att det ledde till att 24 procent av de inventerade byggnaderna fick kompletteras i samband med inventeringen.

En övergång till fotografering med digital kamera ger förbättrad bildkvalitet som gör det möjligt att få ut information även från de områden som ligger i hård skugga. Metria har börjat att använda denna teknik som sannolikt kommer att bli rådande i framtiden.

Byggnadernas läge har i overlayanalyser jämförts med byggnadsskiktet från GSD. Överensstämmelsen har inte varit exakt för de registrerade byggnaderna, men vi har bara visuellt konstaterat skillnader. Förutom lägesavvikelser stämmer inte längd/bredd angivelser för de enskilda byggnaderna. Ambitionen att utveckla en applikation för att mäta storlek/form utifrån de flygbildstolkade byggnaderna får bero på möjligheten att digitalisera byggnaders form och area mer exakt än i pilotprojektet.

GIS-anpassning

Eftersom de tolkade och digitaliserade data som produceras inom NILS-projektet är GIS-anpassade som blir en geometrisk bas för kulturhistoriska egenskapsdata. Enbart sett ur denna aspekt har de ett värde som inte kan negligeras.

Aktualitet

I en framtida reguljär användning av tolkade flygbilder

kommer uppföljningarna att ha tillgång till aktuella markanvändningsdata för referensrutorna – vilket är nödvändigt i *Karaktärsdrag och bebyggelsemönsters* koncept.

NILS-programmets klassificeringar för flygbildstolkning

Vi bedömer att det är möjligt att göra en bearbetning av NILS markanvändningsklassificering så att data blir användbara för *Karaktärsdrag och bebyggelsemönster*.

Noter

14. Utöver Landskapsprojektet har bland annat Länsstyrelsen i Örebro län gjort en regionindelning utifrån agrara förhållanden. I ett pågående arbete med en regional landskapsanalys för Stockholms län görs en regionindelning med utgångspunkt från ett antal faktorer som påverkat markorganisationen.
15. En fullständig redogörelse av alla variabler som skall flygbildtolkas i 1 x 1 kilometerrutan och definitioner av dessa finns att läsa om i rapporten *Instruktion för bildtolkningsarbetet vid nationell inventering av landskapet i Sverige – NILS*, av SLU i Umeå.

Från pilotprojekt till färdigt system, beskrivning av inestående arbete

Identifierade utvecklingsbehov

Pilotprojektet har formulerat en grov modell för ett uppföljningsprogram som relaterar till och förutsätter samarbete med naturvårdens landskapsövervakningsprogram NILS främst för viss datafångst och utlägg av referensrutor. Modellen har testats i en provisorisk utformning. Efter detta följer en prövning av om modellen i stort motsvarar behoven inom sektorn. Önskemål om revideringar samlas in och först därefter kan ett eventuellt principbeslut om att utveckla uppföljningssystemet fattas.

Förankring inom kulturmiljövårdsektorn

Förslaget kommer att skickas ut till kulturmiljövården inom länsstyrelserna och till läns museerna. Seminarier kommer att ordnas inom Riksantikvarieämbetet och för kulturmiljösektorn.

Rapporten kommer också att erbjudas de universitetsinstitutioner som har kulturmiljövårdsinriktade utbildningar som ämne för seminarier.

Något seminarium bör även anordnas för Boverket som är målsansvarig myndighet för miljö kvalitetsmålet *God bebyggd miljö*.

Utöver detta skall naturvårdsverket och NILS beredas tillfälle att yttra sig över förslaget.

Aktualisering av datafångstmetoder

I NILS påbörjades år 2003 fältinventeringar enligt det fastlagda programmet men det återstår fortfarande mycket utvecklingsarbete inom programmet. För *Karaktärsdrag och bebyggelsemönster* innebär detta att det finns en rad öppna frågor om NILS användbarhet, som är avhängiga hur NILS slutligen kommer att utformas.

Exempel på sådana frågor är klassificeringssystemet i tolkningsmanualen, den ändrade metoden för markanvändningsregistrering i 5 x 5 kilometerrutans yttre delar, ny digital fotograferingsteknik för flygbilderna.

Bedömningen för närvarande är att några problem kommer att lösas med den tekniska utvecklingen medan besparingar i NILS-programmet kommer att påverka *Karaktärsdrag och bebyggelsemönster* negativt. En genomgång av det tänkta datafångssystemet är nödvändig att göra om projektet förs vidare till systemuppbyggnad.

Modellering

Ett färdigt system för uppföljning enligt förslaget förutsätter såväl modellering som en standardiserad nomenklatur. För att upprätthålla jämförbarhet och möjlighet till uppföljning av projektets data bör:

- Entitets (sak)- och attributbegrepp urskiljas och definieras.
- Relationen mellan entiteter analyseras och visualiseras i en konceptuell datamodell.
- Relationen mellan entitet och attribut analyseras och fastslås.
- Data normaliseras och visualiseras i en relationsmodell.
- Datastruktur och teknisk plattform för NILS studeras med avsikt att se hur projektets data bör modelleras för att kunna inlemmas här.
- En slutgiltig modell tas fram enligt ovanstående till grund för databaslösning.¹⁶

Ämnesordslistor med definitioner

Generellt behöver det finnas en standard för att det skall gå att arbeta med digitala analyser av data oavsett hur de har samlats in. På samma sätt som fornminnesinformationssystemet FMIS nyligen har fullföljt sitt arbete med standardisering och definitioner av ämnesorden kommer detta att krävas för byggnader, tomter, platser och trädgårdar m.m.

I pilotprojektet har befintliga ämnesordslistor använts. Bebyggelseregistrets inventeringshandbok har använts i byggnadsinventeringen. Handboken i sin tur använder byggnadssektorns ämnesord för byggnadsmaterial, etnologins begrepp för ålderdomliga plantyper osv. Bebyggelseregistrets inventeringshandboks listor behöver kompletteras i avsevärd utsträckning eftersom de till exempel saknar många ämnesord som beskriver norrländska och skånska företeelser.

Ämnesorden behöver dessutom definieras. När det gäller äldre plantyper, takformer, takmaterial m.m. illustreras ämnesorden i handboken men när det gäller t.ex. byggnadsfunktioner som uttrycks i ämnesorden är detta i många fall otydligt. Vad avses t.ex. med villa?

Det saknas i dag så vitt vi vet en enhetlig ämnesordsapparat för ordinära trädgårdar, som beskriver deras utseende.

För platser finns ingen tillnärmelsevis komplett

uppsättning ämnesord även om det är bättre ställt för dem än för trädgårdarna eftersom det finns en modern nomenklatur som används inom stadsbyggnadssektorn.

Det är stora brister såväl i fullständighet som i definitioner av de ämnesord som används vid beskrivning av bebyggelsen vilket framgår mycket tydligt i detta slags projekt. Genom att testa användbarheten i inventeringar och sammanställningar har pilotprojektet kunnat bidra till att bedöma både vilka variabler som kan medverka till att nå syftet och vilka brister som befintlig nomenklatur har.

Oavsett om det kommer att vara övervakningsprogrammet *Karaktärsdrag och bebyggelsemönster* eller någon annan form av kulturmiljövårdens användning av digital information om bebyggelsen måste nästa fas i utvecklandet vara att arbeta med begreppsapparaten. Vilka variabler som i första hand måste åtgärdas kommer synpunkterna från sektorn och övriga remissinstanser samt modelleringen att ge svar på.

Satellitburen fjärranalys

Satellitbaserad fjärranalys erbjuder en möjlighet att fånga landskapet tillstånd ur ett kulturmiljöperspektiv om informationen kan sättas i relation till centrala bebyggelsemönster och kulturhistoriska karaktärsdrag.

I detta projekt har det visat sig att NILS referensrutor som omfattar 5 x 5 kilometer är för små för att fånga mönster och sammanhang över större geografiska områden. En möjlig väg att hantera den övre nivåns förändringsproblematik kan vara att använda sig av metoder för datafångst via satellitburen fjärranalys som fångar hela regioner.

Då metodiken i projektet *Karaktärsdrag och bebyggelsemönster* utgår från att förändringarna i NILS:s referensrutor registreras återkommande i intervall om fem år, måste även förändringsanalyserna på den övergripande landskapsskalan kunna göras utifrån motsvarande krav på tidserier. Centrala frågeställningar för att

utvärdera möjligheter att beskriva allmänna förändringar av mönster på den övergripande landskapsskalan är bl.a.:

- Vilka typer av och hur små eller stora förändringar kan man utläsa ur satellitdata?
- Vilka uppföljningsintervall är relevant att arbeta med på för att följa förändringar på landskapsnivån?

Det finns därför ett stort behov av att utvärdera möjligheten att använda satellitdata i tidserier för förändringsanalyser på den övergripande skalnivån.

Förslag på indikatorer till Miljömålsportalens gemensamma uppföljningssystem (GUS)

Uppföljningen kommer i stort att styras av hur målen ser ut. Indikatorerna i miljömålsarbetet är till för att mäta om uppsatta mål kommer att nås inom bestämd tid. Målen måste därför vara definierade och måttsatta.

Det är kommunerna som har ansvar för bebyggelseutvecklingen inom sina gränser och sätter upp målen bland annat för hur de kulturhistoriska värdena skall tillvaratas. Avsikten deklarerar i första hand i den översiktliga planeringen. *Karaktärsdrag och bebyggelsemönster* innehåller ju som första steg en beskrivning av en hel region, som på fyra nivåer karaktäriserar de fysiska formerna och uttrycken i regionen. Detta öppnar för möjligheten att lokalt ta fasta på de drag som passar att uppmärksamma och ta hand om. Utifrån kommunernas mål formuleras de indikatorer som kan fungera i uppföljningen. De kan handla om bibehållande av bebyggelsemönster eller av antal våningar och takvinklar. Tomtstorlekar och bebyggelselägen på enstaka byggnader respektive samlade bebyggelser kan vara andra karaktärsdrag att ta fasta på.

I pilotprojektet har vi endast använt oss av ett tidsskikt men i ett uppföljningsperspektiv måste förändringar i orternas utbredning hanteras på ett lämpligt sätt.

Noter

16. En kortfattad beskrivning i form av OH-bilder av modelleringsprocessen finns att hämta <http://www.ida.liu.se/~HKGC11/forelasnOH/FoERmodell.pdf>

Referenser

Allard Anna, Nilsson Björn, Pramborg Karin, Ståhl Göran & Sundquist Sture. 2003. *Instruktion för bildtolkningsarbetet vid nationell inventering av Sverige*. SLU, Institutionen för skoglig resurshållning och geomatik, Umeå.

Frisk Michael, Larsson, Krister. 1999. *Agrarhistorisk landskapsanalys över Hallands län. Länsöversikt*. Landskapsprojektet rapport 1997:7. Riksantikvarieämbetet, Hallands läns museer & Länsstyrelsen i Hallands län.

Höglin, Stefan. 1998. *Agrarhistorisk landskapsanalys över Norrbottens län. Länsöversikt*. Landskapsprojektet rapport 1998:6. Riksantikvarieämbetet & Länsstyrelsen i Norrbottens län.

Höglin, Stefan. 1998. *Agrarhistorisk landskapsanalys. Kronobergs län. Länsöversikt*. Landskapsprojektet rapport 1998:1. Riksantikvarieämbetet & Smålands museum.

Krus, Anna & Westerlind Ann Mari. 2003. *Kulturmiljön i kommunala översiktsplaner*. En studie av hur kulturmiljövårdens riksintressen hanterats i ett fyrtiotal kommunomfattande översiktsplaner. Rapport från Riksantikvarieämbetet 2003:2.

Sporrong, Ulf. 1995. *Swedish Landscapes*. Naturvårdsverket.

Kulturmiljövårdens bebyggelseregister. Inventeringshandbok. 1998. Riksantikvarieämbetet.

Kartunderlag

Röda kartan, Lantmäteriet
Geografiska Sverigedata (GSD), Lantmäteriet
Höjddatabanken, Lantmäteriet
Tätorts och småortsavgränsning, SCB

BILAGA 1

Definitioner – Svenska kommunförbundets kommungruppsindelning

Svenska Kommunförbundets kommungruppsindelning delar in Sveriges 290 kommuner i nio grupper efter strukturella egenskaper som t.ex. befolkningsstorlek och näringslivsstruktur.

Folkmängdsuppgifterna och befolkningstäthet avser förhållandena den 31 december 1997. Tätortsgrad och pendling avser förhållandena 1995. Näringsstruktur avser förhållandena 1996.

Storstad

Kommun med en folkmängd som överstiger 200 000 invånare.

Förortskommun

Mer än 50 procent av nattbefolkningen pendlar till arbetet i någon annan kommun. Det vanligaste utpendlingsmålet skall vara en storstad.

Större stad

Kommuner med mellan 50 000 och 200 000 invånare samt med mindre än 40 procent nattbefolkningen sysselsatta inom industrisektorn.

Medelstor stad

Kommun med mellan 20 000 och 50 000 invånare, med tätortsgrad över 70 procent samt mindre än 40 procent av nattbefolkningen sysselsatta inom industrisektorn.

Glesbygdskommun

Kommun med mindre än 5 invånare/km² och mindre än 20 000 invånare.

Industrikommun

Kommun med mer än 40 procent av nattbefolkningen sysselsatta inom industrisektorn och som inte är glesbygdskommun.

Landsbygdskommun

Kommun med mer än 6,4 procent av nattbefolkningen sysselsatta inom jord- och skogssektorn, en tätortsgrad under 70 procent och som inte är glesbygdskommun.

Övrig större kommun

Övriga kommuner med mellan 15 000 och 50 000 invånare.

Övrig mindre kommun

Övriga kommuner med mindre än 15 000 invånare.

BILAGA 2

Rutfrekvens per kommun

Kommunnamn	Antal rutor	Antal rutor/km ²
Ale	1	0,0030
Alingsås	0	0,0000
Alvesta	0	0,0000
Aneby	1	0,0018
Arboga	0	0,0000
Arjeplog	20	0,0015
Arvidsjaur	5	0,0008
Arvika	3	0,0016
Askersund	1	0,0012
Avesta	0	0,0000
Bengtstors	1	0,0010
Berg	9	0,0015
Bjurholm	3	0,0022
Bjuv	0	0,0000
Boden	5	0,0012
Bollebygd	1	0,0035
Bollnäs	1	0,0005
Borgholm	3	0,0043
Borlänge	1	0,0016
Borås	2	0,0021
Botkyrka	1	0,0050
Boxholm	1	0,0019
Bromölla	0	0,0000
Bräcke	3	0,0008
Burlöv	0	0,0000
Båstad	1	0,0045
Dals-Ed	1	0,0013
Danderyd	0	0,0000
Degerfors	0	0,0000
Dorotea	4	0,0013
Eda	1	0,0011
Ekerö	0	0,0000
Eksjö	2	0,0023
Emmaboda	2	0,0028
Enköping	3	0,0026
Eskilstuna	1	0,0009
Eslöv	2	0,0047
Essunga	0	0,0000
Fagersta	0	0,0000
Falkenberg	2	0,0017

Kommunnamn	Antal rutor	Antal rutor/km ²
Falköping	2	0,0019
Falun	1	0,0004
Filipstad	3	0,0017
Finspång	2	0,0017
Flen	1	0,0013
Forshaga	1	0,0025
Färgelanda	1	0,0016
Gagnef	2	0,0025
Gislaved	3	0,0025
Gnesta	1	0,0019
Gnosjö	0	0,0000
Gotland	8	0,0025
Grums	1	0,0024
Grästorp	2	0,0075
Gullspång	0	0,0000
Gällivare	21	0,0013
Gävle	4	0,0024
Göteborg	1	0,0023
Götene	1	0,0024
Habo	0	0,0000
Hagfors	3	0,0015
Hallsberg	0	0,0000
Hallstahammar	0	0,0000
Halmstad	3	0,0029
Hammarö	0	0,0000
Haninge	2	0,0049
Haparanda	3	0,0032
Heby	1	0,0008
Hedemora	2	0,0022
Helsingborg	1	0,0028
Herrljunga	1	0,0020
Hjo	1	0,0033
Hofors	1	0,0022
Huddinge	0	0,0000
Hudiksvall	2	0,0008
Hultsfred	2	0,0017
Hylte	2	0,0019
Håbo	0	0,0000
Hällefors	1	0,0009
Härjedalen	10	0,0008

Kommunnamn	Antal rutor	Antal rutor/km ²
Härnösand	1	0,0009
Härryda	0	0,0000
Hässleholm	1	0,0008
Höganäs	0	0,0000
Högsby	3	0,0037
Hörby	0	0,0000
Höör	1	0,0031
Jokkmokk	26	0,0014
Järfälla	0	0,0000
Jönköping	4	0,0025
Kalix	3	0,0016
Kalmar	1	0,0010
Karlsborg	0	0,0000
Karlshamn	1	0,0020
Karlskoga	0	0,0000
Karlskrona	2	0,0019
Karlstad	3	0,0024
Katrineholm	4	0,0036
Kil	0	0,0000
Kinda	2	0,0016
Kiruna	30	0,0015
Klippan	0	0,0000
Kramfors	2	0,0011
Kristianstad	5	0,0038
Kristinehamn	1	0,0013
Krokom	6	0,0009
Kumla	0	0,0000
Kungsbacka	2	0,0031
Kungsör	1	0,0049
Kungälv	0	0,0000
Kävlinge	1	0,0064
Köping	2	0,0032
Laholm	1	0,0011
Landskrona	0	0,0000
Laxå	1	0,0015
Lekeberg	1	0,0021
Leksand	0	0,0000
Lerum	1	0,0035
Lessebo	1	0,0022
Lidingö	1	0,0333
Lidköping	2	0,0029
Lilla Edet	1	0,0029
Lindesberg	2	0,0013
Linköping	3	0,0020
Ljungby	3	0,0016
Ljusdal	3	0,0005
Ljusnarsberg	1	0,0016
Lomma	0	0,0000

Kommunnamn	Antal rutor	Antal rutor/km ²
Ludvika	3	0,0018
Luleå	4	0,0019
Lund	0	0,0000
Lycksele	4	0,0007
Lysekil	1	0,0050
Malmö	0	0,0000
Malung	3	0,0007
Malå	0	0,0000
Mariestad	1	0,0016
Mark	1	0,0010
Markaryd	1	0,0019
Mellerud	0	0,0000
Mjölby	1	0,0018
Mora	4	0,0014
Motala	2	0,0019
Mullsjö	0	0,0000
Munkedal	2	0,0030
Munkfors	0	0,0000
Möndal	1	0,0065
Mönsterås	2	0,0033
Mörbylånga	3	0,0045
Nacka	0	0,0000
Nora	1	0,0014
Norberg	1	0,0022
Nordanstig	2	0,0014
Nordmaling	1	0,0008
Norrköping	3	0,0020
Norrårlje	6	0,0030
Norsjö	2	0,0010
Nybro	2	0,0017
Nykvarn	1	0,0059
Nyköping	4	0,0027
Nynäshamn	1	0,0028
Nässjö	1	0,0010
Ockelbo	1	0,0009
Olofström	0	0,0000
Orsa	1	0,0006
Orust	1	0,0027
Osby	0	0,0000
Oskarshamn	1	0,0009
Ovanåker	2	0,0010
Oxelösund	0	0,0000
Pajala	6	0,0007
Partille	0	0,0000
Perstorp	0	0,0000
Piteå	5	0,0015
Ragunda	2	0,0008
Robertsfors	3	0,0023

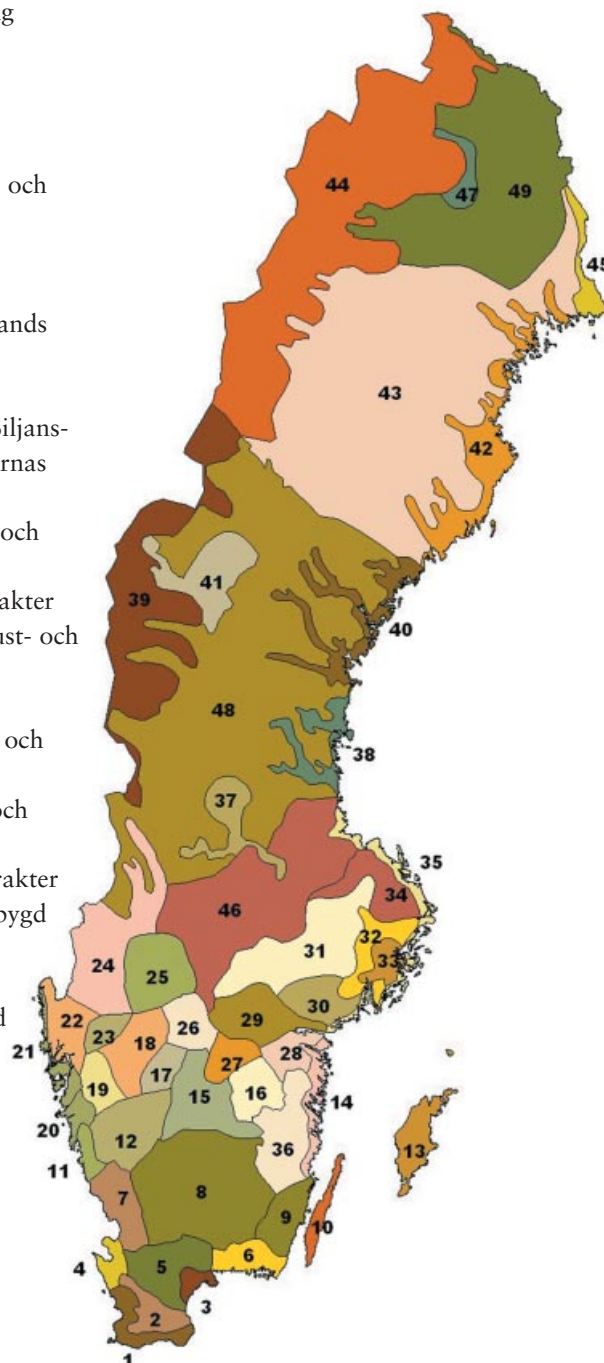
Kommunnamn	Antal rutor	Antal rutor/km ²
Ronneby	2	0,0023
Rättvik	3	0,0015
Sala	2	0,0017
Salem	0	0,0000
Sandviken	1	0,0008
Sigtuna	1	0,0030
Simrishamn	1	0,0024
Sjöbo	1	0,0020
Skara	1	0,0022
Skellefteå	7	0,0010
Skinnskatteberg	1	0,0014
Skurup	0	0,0000
Skövde	2	0,0029
Smedjebacken	0	0,0000
Sollefteå	6	0,0010
Sollentuna	0	0,0000
Solna	0	0,0000
Sorsele	10	0,0013
Sotenäs	1	0,0076
Staffanstorp	0	0,0000
Stenungsund	1	0,0039
Stockholm	1	0,0053
Storfors	1	0,0021
Storuman	11	0,0014
Strängnäs	2	0,0027
Strömstad	2	0,0044
Strömsund	13	0,0011
Sundbyberg	0	0,0000
Sundsvall	5	0,0015
Sunne	3	0,0021
Surahammar	1	0,0027
Svalöv	1	0,0026
Svedala	2	0,0088
Svenljunga	2	0,0020
Säffle	3	0,0023
Säter	1	0,0016
Sävsjö	1	0,0014
Söderhamn	2	0,0017
Söderköping	1	0,0015
Södertälje	0	0,0000
Sölvesborg	1	0,0052
Tanum	1	0,0011
Tibro	1	0,0043
Tidaholm	2	0,0038
Tierp	2	0,0013
Timrå	2	0,0025
Tingsryd	2	0,0018
Tjörn	0	0,0000
Tomelilla	1	0,0025

Kommunnamn	Antal rutor	Antal rutor/km ²
Torsby	3	0,0007
Torsås	2	0,0042
Tranemo	1	0,0013
Tranås	1	0,0024
Trelleborg	1	0,0029
Trollhättan	1	0,0023
Trosa	0	0,0000
Tyresö	0	0,0000
Täby	0	0,0000
Töreboda	2	0,0034
Uddevalla	0	0,0000
Ulricehamn	1	0,0009
Umeå	3	0,0013
Upplands-Bro	0	0,0000
Upplands-Väsby	0	0,0000
Uppsala	4	0,0016
Uppvidinge	2	0,0016
Vadstena	0	0,0000
Vaggeryd	3	0,0035
Valdemarsvik	2	0,0027
Vallentuna	1	0,0027
Vansbro	1	0,0006
Vara	2	0,0028
Varberg	1	0,0011
Vaxholm	0	0,0000
Vellinge	0	0,0000
Vetlanda	1	0,0006
Vilhelmina	10	0,0012
Vimmerby	2	0,0016
Vindeln	3	0,0010
Vingåker	0	0,0000
Vårgårda	1	0,0022
Vänernborg	3	0,0045
Vännäs	1	0,0018
Värmdö	2	0,0062
Värnamo	3	0,0022
Västervik	4	0,0020
Västerås	1	0,0011
Växjö	4	0,0022
Ydre	1	0,0014
Ystad	0	0,0000
Åmål	1	0,0019
Ånge	2	0,0006
Åre	11	0,0014
Årjäng	2	0,0013
Åsele	4	0,0009
Åstorp	1	0,0108
Åtvidaberg	1	0,0013
Älmhult	3	0,0032

Kommunnamn	Antal rutor	Antal rutor/km²
Älvdalen	8	0,0011
Älvkarleby	1	0,0048
Älvsbyn	1	0,0006
Ängelholm	1	0,0023
Öckerö	0	0,0000
Ödeshög	1	0,0022
Örebro	3	0,0021
Örkelljunga	1	0,0030
Örnsköldsvik	8	0,0012
Östersund	2	0,0009
Österåker	0	0,0000
Östhammar	4	0,0027
Östra Göinge	1	0,0022
Överkalix	3	0,0010
Övertorneå	2	0,0008

Kulturlandskapsregioner

1. Södra Skånes slättbygder	28. Östergötland östanstång
2. Inre Skånes sjö- och åslandskap	29. Lekebergslagen och Östergötlands bergslag
3. Kristinstadsslätten	30. Sörmländska sjöplatån
4. Nordvästra Skåne	31. Mälardalen
5. Norra Skånes skogsbygd	32. Semiurbana Stockholm och Uppsalaområdet
6. Blekinge	33. Storstockholm
7. Södra Halland	34. Norra Uppland
8. Mellersta och Södra Småland	35. Svealands och Gästriklands skärgårdar
9. Södra Smålands kustbygd	36. Nordöstra Småland
10. Öland	37. Nedre Västerdalarna, Siljansbygden och södra Dalarnas slätter
11. Norra Halland	38. Södra Norrlands kust- och älvdalsbygder
12. Sjuhäradsbygden	39. Södra Norrlands fjälltrakter
13. Gotland	40. Mellersta Norrlands kust- och älvdalsbygd
14. Norra Götalands kustbygd	41. Storsjöbygden
15. Norra Småland och Hökensås	42. Norra Norrlands kust- och dalbygd
16. Södra Östergötlands skogsbygd	43. Norra Norrlands sjö- och skogsland
17. Falbygden	44. Norra Norrlands fjälltrakter
18. Skara – Varaslätten	45. Tornedalens jordbruksbygd
19. Götaälvs och Säreåns dalgång	46. Bergslagen
20. Göteborgsregionen	47. Malmfälten
21. Sydbohuslän och Bohuskusten	48. Södra Norrlands inland
22. Dalbygderna i Bohuslän och Dalsland	49. Övre Norrland
23. Dalboslätten	
24. Värmlands och Dalslands slättbygder	
25. Värmlands vänerslätt	
26. Vadsbo	
27. Östergötland västanstång	

BILAGA 4

Antal referensrutor i agrarhistoriska regioner

GÄVLEBORGS LÄN

Regioner och delregioner	Antal rutor	Karaktär
1. Gästrikland		
1. A	1	Centralbygd intill Dalälven
1. B	1	Bergslagsområde
1. C	2	Centralbygd kring Storsjön och Gävleån
1. D	1	Kustbygd med isolerade jordbruksområden
1. E	1	Centralbygd kring Ockelbo
2. Hälsingland		
2. A	5	Centralbygd längs kusten
2. B	1	Centralbygd längs Voxnans nedre delar
2. C	0	Bygden söder om sjön Bergviken
2. D	1	Centralbygd i de övre delarna av Ljusnan
2. E	2	Centralbygd kring Dellensjöarna
2. F	1	Centralbygd längs Ljusnans nedre delar
2. G	0	Marginalbygder intill högsta kustlinjen
3. Gästriklands och Hälsinglands skogsbygder över högsta kustlinjen	3	Områden över högsta kustlinjen

KRONOBERGS LÄN

Regioner och delregioner	Antal rutor	Karaktär
1. Västra Kronoberg		
1. A	2	Centralbygd
1. B	3	Helgeåns avrinningsområde och Lagans nedre lopp
1. C	1	Sunnerbo myrområde
2. Östra Kronoberg		
2. A	2	Centralbygd kring Helgasjön och Åsnen
2. B	2	Svagt kuperat småskaligt landskap
2. C	1	Området kring Åsnen och Mien samt Mörrumsån
2. D	1	Medeltida kolonisationsområde
2. E	1	Drumlinlandskap ”Högsmåland”
2. F	1	Drumlinlandskap, nord-sydlig riktning
2. G	1	Medeltida kolonisationsområde ”Högsmåland”
2. H	1	Utlöpare av centralbygden i öster

NORRBOTTENS LÄN

Regioner och delregioner	Antal rutor
1. Centralbygden	
1. A Piteälvens dalgång	3
1. B Luleälvens dalgång	2
1. C Rånälvens dalgång	2
1. D Kalixälvens dalgång	3
1. E Torneälvens dalgång	1
1. F Skärgården	2
2. Kustlandets skogsbygder	10
3. Södra Norrbottens inland	9
4. Östra Norrbottens inland	18
5. Förfjällsområdet	32
6. Fjällen	52

HALLANDS LÄN

Regioner och delregioner	Antal rutor
1. Norra Hallands sprickdalsområde	
1. A Kustområdet	0
1. B Inlandet	2
2. Mellersta och södra Halland	
Kustslätt och mellanbygder	
2. A Varbergsslätten	1
2. B Det varierande slättområdet mellan Falkenberg och Halmstad	1
2. C Laholmsslätten	2
2. D Mellanbygdens ådalar	1
3. Höglandets skogsbygder	
3. A Lövskogsbygden	2
3. B Barrskogsbygden	1
3. C "Ryorna" och Hallandsåsen	1

VÄSTRA GÖTALANDS LÄN
f.d. Göteborg och Bohuslän

Regioner och delregioner	Antal rutor
1. Kustregion	2
2. A Norra mellanbygden	3
2. B Södra mellanbygden	2
3. Inlandsdel	3
4. Göta älvdal	0
5. Fjällbygder	1
6. Örekilälvens dalgång	0

f.d. Västergötland och Dalsland

Regioner och delregioner	Antal rutor
1. Vänerens maritima miljöer	2
2. A Dalbosläätten	2
2. B Tunhemsslätten – Åse	1
2. C Kålland – Viste	1
2. D Lidköping – Skara – Varasläätten	1
2. E Laske – Norra Vånga	1
3. Kinnekulle – Lugnåsområdet	1
4. A Falbygden – Valle	2
4. B Övre Ätradalen	1
4. C Svältorna – Gäsene –Ås	2
5. Kåkindsslätten	0
6. Guldkroken vid Vättern	0
7. Södra Hökensås – Tidans övre dalgång	4
8. Vadsbosläätten	3
9. A Skogs- och bruksbygden i Tiveden – Vikaskogen	2
9. B Dalslands skogs- och bruksbygder	2
10. A Dalslands dalbygder	1
10. B Kroppefjäll	1
11. A Göta älvdal	3
11. B Risveden – Alefjäll – Vättlefjäll	1
12. A Mellbyåns och Nossans dalgångar	1
12. B Sävåns och Lärjeåns dalgångar	2
13. Skogs- och högländsområdet i södra Västergötland	3
14. Mellersta Viskadalen	1
15. Mellersta och nedre Ätradalen	3
16. Högländsområde i sydöstra Västergötland	0

Regionalt bebyggelsemönster i nordvästra Skåne

DANIEL NILSSON, RIKSANTIKVARIEÄMBETET

Sammanfattning

I regionen finns tre höjdstråk i ett i övrigt förhållandevis flackt landskap. Kusterna har varierande karaktär – klint, flack morän, branta urbergshorstar och långgrunda sandstränder. Övervägande delen i området utgörs av jordbruksmark, framför allt åker men med ett stort inslag av betesmark längs med kusterna. Dungar av lövskog förekommer på slätterna och på horstarna finns mindre skogsområden.

1. Södra och sydvästra Skånes slättlandskap
2. Nordvästra Skåne
3. Inre Skånes ås- och sjölandskap
4. Kristianstadsslätten
5. Norra Skånes skogsbygd

Regionerna i Skåne utgörs av Ulf Sporrongs indelning av Sverige i Kulturlandskapsregioner (Sporrong 1995).

I området finns bybildningar från tidig medeltid varav de flesta i hög grad splittrades av skiftena under 1800-talet. De första permanenta fiskelägena uppkommer på 1500-talet. De får en kraftigt tillväxt under 1800-talet och omkring 1900 får flera av dem en funktion som badorter. Stationssamhällen utvecklades i samband med järnvägsutbyggnaden under andra halvan av 1800-talet. Stenkolsbrytning gav upphov till flera samhällens expansion under tidigt 1900-tal. Från 1920-talet och framåt har omfattande fritidsbebyggelse uppförts, i såväl grupp som enskilt belägna. Ett trettiotal samhällen har utvecklats ur byar och fiskelägen. Regionen innehåller dessutom fyra städer.

Som ett resultat av skiftena har regionen, med få undantag, spridd jordbruksbebyggelse. Gårdarna ligger enskilt med ett avstånd från varandra som sällan överstiger 1000 meter. Avstånden mellan byarna varierar mellan 2 och 5 kilometer och mellan kyrkbyarna är avstånden 4 till 8 kilometer. Byarna är omgivna av åkermark och ligger som regel några kilometer in från kustlinjen med betesmarkerna. Den äldsta jordbruksbebyggelsen är belägen i sänkor eller i sluttningar. Fritidsbebyggelsen är i huvudsak förlagd till kusten i strandnära lägen.

Helsingborg är knutpunkt för fjärrkommunikationerna i regionen. Ett regionalt vägnät förbinder gamla byenheter. Från byarna leder vägar mot kusten och fiskelägena. Efter skiftena anlades nya vägar som fick en rätlinjig struktur. De äldre vägnäten bildar tillsammans med de yngre ett finmaskigt kommunikationsnät.

Kyrkbyarna i regionen domineras av bostadsbebyggelse men kan ha uppemot 10 gårdar. Övriga byar har 4 till 6 gårdar och i regel färre än 10 bostadshus därtill. Bebyggelsen är grupperad längs landsvägarna, vilket gör formen långsträckt.

Fiskelägena ligger i backe ner emot havet. De karaktäriseras av en tät småskalig bebyggelse som består av en blandning av bostadshus och fritidshus. Bebyggelseklungorna följer strandlinjen vilket gör planen avlång. Gatunätet karaktäriseras av strandparallella gator som binds samman av smala tvärgränder.

Forna gruvorter samt järnvägssamhällen anlades och

utformades enhetligt med rätlinjiga gatunät. Samhällena består framför allt av bostäder och industrier.

Jordbrukstomterna är i allmänhet små, mellan 50 x 50 och 50 x 80 meter. Tomterna är tydligt avgränsade med vegetation och/eller staket. Mindre jordbrukstomter har vanligtvis 3 till 5 byggnader och större tomter 5 till 7 byggnader. Den traditionella gården består av längor grupperade i räta vinklar kring en kvadratisk gårdsplan. De anlagda trädgårdarna är (sett från gårdsplanen) belägna bakom eller vid sidan av bostadshuset. De äldre mangårdsbyggnaderna har långsmal huskropp uppförd i en våning. Fasaden består övervägande av rödfärgad träpanel (locklist- eller lockpanel) eller ljus puts. Sadeltaken har en brant lutning, mindre än 95 grader. De dominerande taktäckningsmaterialen är tegelpannor och eternit.

Äldre småskaliga bostäder, s.k. gatehus, ligger i gatulinjen med små trädgårdarna innanför. I fiskelägena är deras långsida vänd mot havet med uthus placerade i vinkel. De är byggda i en till en och en halv våningsplan. Tegel och ljus puts är de dominerande fasaduttrycken.

Landskap och bebyggelse

Naturförutsättningar och markanvändning

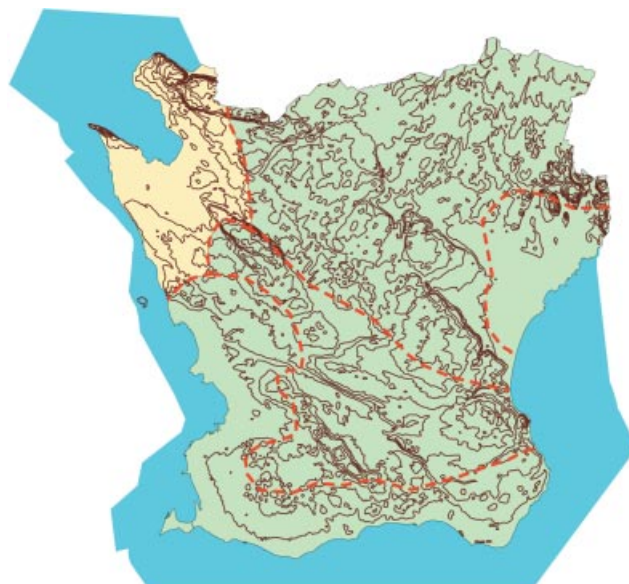
Bjärehalvön och Kullaberg utgör markanta höjdråk i ett övrigt relativt flackt landskap. De flackare slätterna i området vilar till största delen på sedimentberggrund medan höjdråken, som går i nordväst-sydöstlig riktning, består av urberg. Nordvästra Skåne har kust emot Öresund och Kattegatt med Skälderviken. Kusten har varierande karaktär med bl.a. klintkuster och flack moränkust mellan Helsingborg och Höganäs, långgrunda sandstränder vid Skälderviken och brantkuster i urbergs-horstar på Bjärehalvön och Kullen.

Nordvästra Skåne karaktäriseras av ett öppet odlingslandskap med hög uppodlingsgrad. Områden med strandängar finns längs med hela kusten men är speciellt omfattande utmed Skälderviken. Skog förekommer främst i form av lövträddungar på slätterna och bokskog med inslag av granplanteringar i höjdlägen. Mindre åar som t.ex. Rönne å och Vege å slingrar sig fram i nordvästlig riktning genom landskapet.

På åkrarna odlas främst spannmål, potatis och olika trädgårdsprodukter. Förutom rationellt åkerbruk är boskapsskötsel och i viss mån skogsbruk viktiga försörjningskällor i regionens agrara landskap.

Översiktlig bebyggelsehistoria

Nordvästra Skåne är ett fornlämningsrikt område vilket vittnar om en lång och kontinuerlig bosättning. Kon-

Hallandsåsen och Kullaberg utgör markanta höjdråk i nordvästra Skåne.

Åkermarker
Betesmarker
Lövskog
Barrskog
Blandskog
Anlagda ytor

Kartan ovan visar marktäckning och vägar. Landskapet domineras av åkermark. Betesmarker ligger framför allt vid kusten mellan bebyggelsekoncentrationerna. Allmänna vägar leder vertikalt från inlandets jordbruksbyar ner till havet och de före detta fiskelägena.

Gårdarna ligger enskilt men tätt och är omgivna av åkermark. Vägarna till dessa är raka och följer ofta ägogränser. I kartan ser man även en mer samlad bebyggelse i form av en tidigare splittrad jordbruksby.

centrationen av fasta fornlämningar är framför allt stor på Bjärehalvön. I området finns bybildningar från tidig medeltid och det fanns också medeltida ensamgårdar. Byarna var i regel något mindre än motsvarande enheter på slätterna i södra Skåne. De var i regel av typen rund eller platsbyar med bebyggelsen grupperad runt en öppen samfälld plats. Huvudnäringen var framför allt boskapskötsel vilket innebar att fäladsmarker upptog de största arealerna. Skiftena som genomfördes under 1800-talet innebar att byarna i hög grad splittrades. På Kullahalvön slogs det gamla odlingsystemet baserat på betesallmänningar sönder

Några av regionens slott och gods har sitt ursprung som medeltida försvarsborgar eller som kloster. Det stora flertalet anlades dock under 1500-talet och 1600-talet som påkostade herremansbostäder i samband med den danska adelns storhetstid. I början på 1800-talet utvecklades godsen till rationellt skötta enheter inriktade på försäljning av jordbruksprodukter. I samband med skiftesreformerna lät många gods lägga ner hela, eller delar av byar och uppförde i stället s.k. plattgårdar där avhysta bönder kunde arbeta. Kring mitten av 1800-talet började många gods sälja av delar av sitt jordinnehav och många arrendatorer kunde friköpa sina gårdar.

Under 1500-talet fick de säsongsvisa fiskelägena fast boende befolkning. I samband med den stora allmänna befolkningsökningen i slutet på 1700-talet och under 1800-talet sökte sig många mindre bemedlade människor till fiskelägena som växte kraftigt under den här perioden. I slutet av 1800-talet och början av 1900-talet kom flera fiskelägen (t.ex. Mölle, Viken och Torekorv) att få en funktion som badort/rekreationsort och stora sommarhus blev ett nytt inslag miljöerna.

Under 1920- och 1930-talen växte ett ”folkligt” fritidsboende fram, bl.a. som en följd av införandet av 8 timmars arbetsdag, fler semesterdagar, sociala reformer, förbättrade ekonomiska villkor och kommunikationer.

Sommarstugor och sportstugor byggdes och snart hela stugbyar.

Stenkolsbrytning blev upphov till flera samhällens tillkomst och tillväxt i slutet på 1800-talet och under tidigt 1900-tal. Under samma tidsperiod uppstod även flera stationssamhällen utefter järnvägssträckningarna.

Bebyggelse

Den största delen av den agrara bebyggelsen består av spridda gårdar som ligger på varierande avstånd från varandra och övrig bebyggelse. Tätheten mellan enskilda gårdar varierar men överstiger sällan 1000 meter. Avstånden mellan byarna varierar mellan cirka 2 och 5 kilometer och mellan kyrkbyarna är det mellan cirka 4 och 8 kilometer.

Det finns ett stort antal gods i regionen. Dessa är framför allt koncentrerade till området mellan Helsingborg, Söderåsen och Kullaberg.

I regionen finns det totalt uppemot 30 samhällen med över 200 invånare och med varierande bakgrund och funktion. Ett tiotal orter i regionen har sitt ursprung som gamla fiskelägen. I regionen finns fyra städer (Helsingborg, Båstad, Ängelholm och Höganäs). Helsingborg är det dominerande centret i regionen. En rad pendlartätorter har utvecklats i stadens närhet med ursprung som jordbruksbyar, kyrkbyar, fiskelägen, före detta gruvorter eller stationssamhällen.

Fritidsbebyggelse i grupp liksom enskilt belägna är vanligt förekommande i regionen. Till bebyggelsemönstret hör även bebyggelseområden med industriell eller kommersiell karaktär.

Kommunikationer

Helsingborg är och var hamn och knutpunkt för fjärrkommunikationerna i regionen med förbindelse norrut

över Hallandsåsen, österut mot Kristianstad och söderut mot Malmö. Ett regionalt vägnät förbinder gamla byenheter. Från byarna leder vägarna ner till stranden och de gamla fiskelägena. Vägarna är smala och följer terrängen vilket innebär att de slingrar sig fram genom landskapet. Efter skiftena anlades nya vägar som fick en rätlinjig struktur där terrängen tillät. De äldre vägstrukturerna har kompletterats med storskaliga moderna vägsystem, bestående av riksvägar samt motorvägar (E4 och E6). De äldre vägnäten bildar tillsammans med de yngre ett finmaskigt kommunikationsnät.

Bebyggelsekoncentrationer

Byar och kyrkbyar

Byarna är, med några få undantag, belägna några kilometer in från kusten med betesmarker och fiskelägen närmast stränderna. Kyrkbyarna ligger i ett tydligt mönster på rad i övergången mellan kustslätten och de högre landskapen innanför.

Den agrara bebyggelsen som etablerats före skiftena är belägna i sänkor, intill vatten, eller i sluttningar.

I dag består byarna i allmänhet av endast 4 till 6 gårdar och i regel av mindre än 10 bostadshus. Dessa är organiserade kring de allmänna vägarna, vanligen i en relativt gles, oregelbunden formation som kan vara svår att avgränsa. Några byar i regionen har dock bevarat en prägel av förtätad bondby.

Många av kyrkbyarna har utvecklats till mindre samhällen med upp till 10 gårdar och ett relativt stort antal enfamiljshus (gatehus, egnahem och villor) som ligger tätt. Därutöver finns bebyggelse som är knuten till orternas funktion som gamla sockencentra såsom skolor, byggnader och kyrkor. De flesta av kyrkorna har medeltida ursprung. Bebyggelse tillväxten har framför allt skett utmed vägarna vilket resulterat i att deras en gång rundade form blivit mer utdragen och avlång till sin karaktär.

De allmänna vägarna bildar de centrala bygatorna och är mindre än 5 meter breda. Dessa är kompletterade med mindre infartsvägar till gårdar och linjära system av gator i moderna villaområden.

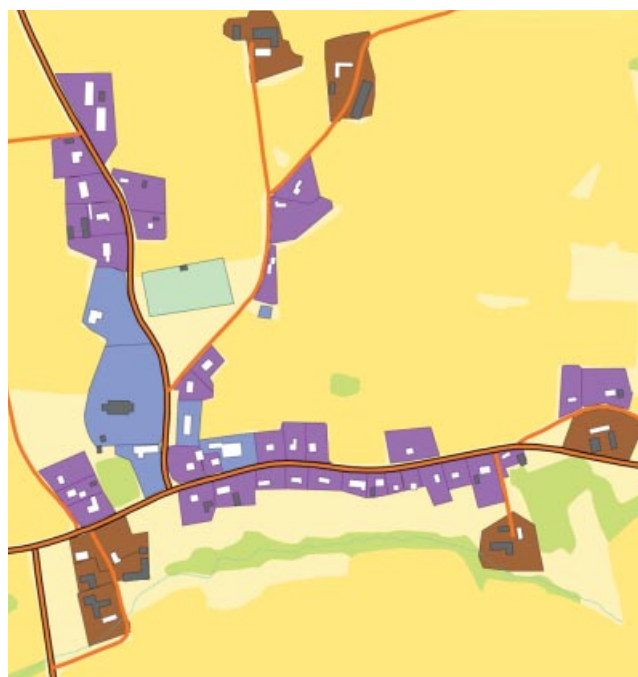
Spridd agrar bebyggelse

Skiftena ledde till att den agrara bebyggelsen spreds över landskapet. Gårdarna ligger enskilt i den öppna jordbruksmarken, oftast centralt placerade i rektangulära skifteslotter. De enskilda vägar som anlades till gårdarna är i allmänhet grusade och 2 till 3 meter breda. Vägar till större jordbruksenheter är ofta kantade av alléer.

Antalet aktiva jordbruksföretag har under efterkrigs-

Kartan visar kyrkor med ursprung i de medeltida socknarna. Kyrkbyarna är med få undantag belägna ett några kilometer in i landet.

Exempel: Kyrkby på Bjärehalvön. Bostadsbebyggelsen (lila tomtmarkering) är koncentrerad längs landsvägen medan gårdarna (brun tomtmarkering) ligger i ytterområdena i anslutning till åkermarken. Övriga tomter (blå tomter) utgörs av bl.a. kyrka, församlingshem och butik.

Exempel på torkupphängningsplats. Foto: Anna Sturesson, Landsantikvarien/Regionmuseet i Skåne.

Tvärgående gränd i ett fiskeläge. Foto: Anna Sturesson, Landsantikvarien/Regionmuseet i Skåne.

tiden minskat, men bedriver i dag en mer storskalig verksamhet. Genom nedläggning och uppköp har många av de mindre gårdarna omvandlats till boende för personer som inte arbetar med lantbruk.

Gods

Flertalet av godsens i regionen ligger i kanten av slätterna med ägor som sträcker sig upp på åsarna. Landskapet växlar mellan skog och stora sammanhängande åkerblock. De flesta gods bedriver i dag ett storskaligt jord- och skogsbruk. Genom arbetarbostäder, vägar, alléer, parker, trädgårdar breder godsens ut sig det omgivande landskapet.

Fiskelägen

Under efterkrigstiden har de havsbaserade näringarna fått en allt mindre betydelse och fiskelägena och de s.k. skepparsamhällena fungerar i dag i hög grad som bostadsorter för pendlare eller domineras av fritidsboende. Många av samhällena har genom dessa funktioner expanderat med ny bebyggelse utanför den gamla bebyggelsekärnan. Endast ett fåtal av de gamla fiskelägena/skepparsamhällena har i dag ett invånarantal som understiger 200 personer.

Fiskelägena är som regel uppbyggda i vindskyddade lägen. Fiskelägena ligger i backe ner emot havet eller är belägna i form av strandradbebyggelse.

Fiskelägena karaktäriseras av en tät småskalig bebyggelse. Läget vid stranden och öppna partier i form av betesmarker mellan koncentrationerna innebär att orterna visuellt är tydligt avgränsade. Bebyggelseklungorna är förhållandevis avlånga eftersom de följer strandlinjen.

Bebyggelseutvecklingen i fiskelägena följer ett mönster som innebär att de äldsta husen ligger närmast havet och bakom dessa byggdes senare en ny rad av hus. Utanför de äldre bebyggelsekärnorna är en mer modern bostads- och fritidsbebyggelse belägen.

Den äldre bostadsbebyggelse är kompletterad av ekonomibygnader vilka är ett resultat av att fiske och/eller sjöfart i varierande omfattning varit huvudnäringar. Bland fiskelägenas befolkning fanns ibland även inslag av bönder. Enstaka gårdsmiljöer förekommer därför i vissa fiskelägen. I badorterna är hotell och andra byggnader som är kopplade till turistnäringen centrala för karaktären.

Den centrala platsen i fiskelägena är hamnen. Utformningen varierar alltifrån enkla kajanläggningar till stora marinor anpassade för fritidsbåtar. Fiskebodas står oftast i direkt anslutning hamnplatsen. I de flesta fiskelägen finns även garnhängesplatser och utrymme för båtuppläggning. Båtupplägningen skedde i regel vid strandkanten medan garnen hängdes upp en bit från stranden.

Gatunäten i fiskelägena består av strandparallella gator med smala tvärgränder.

De allmänna vägar som leder från jordbruksbyarna till fiskelägen utgör i de flesta fall en vertikal huvudväg ner emot hamnen där de ansluter till de kustparallella huvudgatorna som följer strandlinjen. Anpassning av gatunätet till de stora nivåskillnader som finns inom många av fiskelägena har framtingat en mer oregelbunden struktur. Gatorna slingrar sig fram och är emellanåt kraftigt krökta. De är 2 till 3 meter breda. Mindre tvärgränder är grusade eller gräsbevuxna medan huvudgatorna i allmänhet är asfalterade.

Fritidsbebyggelse

Framför allt längs kusten finns omfattande fritidsbebyggelse, enskilt liggande och i grupp. Renodla fritidshusområden finns framför allt vid kusten. Förutom närhet till vatten utmärker vacker utsikt fritidsbebyggelsens placering i landskapet. I områden med mer markanta nivåskillnader återfinns därför många enskilda fritidshus i höjdlägen.

Gruvorter

I sydvästra delen av regionen finns det en handfull före detta gruvorter (t.ex. Billesholm, Bjuv, Nyvång, Åstorp och Hyllinge) som under 1800-talet och 1900-talets första hälft fick en kraftig tillväxt på grund av stenkolsbrytning. Dessa orter karaktäriseras av ett rätlinjigt gatunät. Många av bostadshusen är flerfamiljshus ligger något indragna från gatan.

Stationssamhällen

Järnvägsnätets tillkomst under andra halvan av 1800-talet gav upphov till en bebyggelsestillväxt på många av de platser som tågen gjorde uppehåll. Utmed järnvägssträckningarna finns flera exempel på före detta och aktiva stationssamhällen (t.ex. Påarp, Mörarp) som vuxit till utifrån gamla orter och byenheter. Bebyggelsen består övervägande av bostadshus, industrier och den för samhällena typiska bebyggelse som är knuten till järnvägen som t.ex. stationshus. Utifrån stationen är bebyggelsen oftast planerad utefter rätlinjiga gatumönster.

Tomtstruktur

Den agrara bebyggelsen

På de mindre jordbrukstomterna finns vanligtvis mellan 3 och 4 byggnader, varav en mangårdsbyggnad och två till tre ekonomibygnader. Dessa är ofta sammanbyggda med

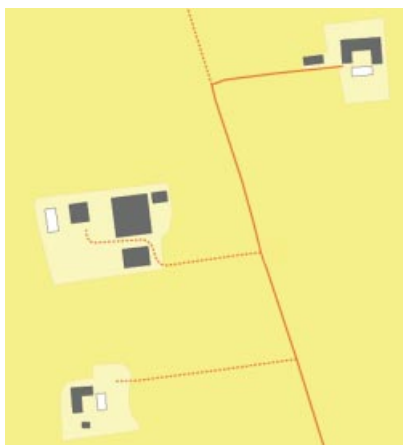
Oregelbundet gatunät i ett fiskeläge.

Rätlinjigt gatunät i ett skånskt gruvsamhälle.

Trädgårdarna är oftast belägna bakom boningslängan medan motsatt sida med huvudingång vetter åt ekonomigården.

Exempel på byggnadsgrupperingar på jordbrukstomt.

flera funktioner samlade i samma byggnadskropp. Tomterna är, i ett nationellt perspektiv, små, från cirka 40 x 50 meter upp till cirka 60 x 80 meter.

Större gårdstomter har i medeltal 5 till 7 byggnader, varav en eller ett par stora ekonomibygnader. Ytan uppgår till över 60 x 80 meter och domineras av ekonomigården.

Karaktäristisk gruppering av bebyggelsen är kringbyggda eller vinkelbyggda gårdar där boningslängan flankeras av en, två eller tre ekonomilängor. Längorna kan vara sammanbyggda eller tätt åtskilda. Ett särdrag på Bjärehalvön är att boningslängan på trelängade gårdar ofta ligger som ena sidan av ett U i stället som i övriga Skåne utgöra botten på detsamma.

Den traditionella grupperingen är fortfarande vanlig men har under 1900-talet blivit uppluckrad genom rivningar och tillbyggnader av äldre byggnadskroppar. På framför allt större gårdstomter har det under andra halvan av 1900-talet även skett ett stort tillskott i form av stora friliggande ekonomibygnader på som är oregelbundet placerade i förhållande till den äldre bebyggelsestrukturen. På tomter med bebyggelse från 1920-talet och framåt är bostadshuset separerat från ekonomibygnaderna i en betydligt mer öppen formation.

Vegetation i form av träd, häckar och buskar är de vanligaste uttrycket för gårdstomternas yttre gräns. Låga staket och murar samt byggnader är andra avgränsande element som förekommer. Tomtgränsen är alltid tydligt markerad i offentlig riktning, såsom ut mot väg eller annan bebyggelse. Gränsen oftast inte markerad av ovanstående element där tomten ansluter till åkermark. Trädgårdarna är belägna bakom bostadshuset (sett från huvudingången) och/eller vid sidan av det.

Trädgårdarna är anlagda med lövträd och fruktträd som vanliga inslag.

Exempel på slottspark. Foto: Bengt A. Lundberg, RAÄ.

Gods

Godstomterna stora ytor sammanhålls genom byggnaderna och inramande vegetation. En imponerande huvudbyggnad med omgivande trädgård och/eller park är de visuellt mest framträdande dragen på tomterna. Stora ekonomilängor är placerade så att de inte skymmer huvudbyggnaden. Trädgårdarna/parkerna har anlagts efter seklernas skiftande stilideal såsom barock och romantik.

Fiskelägen

I fiskelägena är de flesta tomterna orienterade parallellt med kustlinjen. Bostadstomterna avgränsas vanligtvis av låga spjälstaket, klippta häckar, stengårdsgårdar men även murar förekommer. I en del äldre bebyggelsekärnor finns avsnitt som saknar fastighetsreglerade tomtavgränsningar och där marken mellan husen kan nyttjas av alla (samfällad mark). Här finns inga tydliga gränser för vad som är privat och allmän mark. De äldre bostadstomterna, i de inre delarna av fiskelägena, är oftast placerade på rad jämte varandra, men en mer oregelbunden, terränganpassad struktur förekommer.

De äldre fiskarbostäderna har små tomter (från cirka 10 x 15 meter till cirka 15 x 25 meter) och varierar i form från rektangulära till mer oregelbundna. Husen ligger i gatulinjen med trädgårdarna innanför. I trädgårdarna växer ofta fruktträd. På de äldre bostadstomterna finns en eller två byggnader; bostadshus och uthus. Bostadshusens långsida är i allmänhet vänd emot havet, med uthusen placerade i vinkel. De äldre bostadshusen ligger tätt. De är oftast friliggande men kan vara sammanbyggda. Yngre bostads- och fritidstomter i ytterområdena ligger oftast regelbundet på rad i förhållande till varandra. Dessa är i

allmänhet orienterade efter raka gator. Yngre bostadstomter är större än de äldre bostadstomterna och har en mer kvadratisk form. På dessa tomter finns ofta stora sammanhängande gräsytor som omgärdar de friliggande bostadshusen.

Fritidstomter

Det är inte ovanligt att enskilt liggande fritidstomter en naturlig trädgård med diffus avgränsning. Dessa ligger i en oregelbunden struktur i förhållande till varandra. Fritidstomter som ligger i grupp eller som gränsar till annan bebyggelse har i allmänhet anlagda trädgårdar och tydlig avgränsning genom staket, buskar eller murar.

Variationen är stor vad gäller storlek och husens placering på tomten. Antalet byggnader på fritidstomterna är litet, utöver en bostadsdel kan det finnas en eller två komplementbyggnader.

Industri- och kommersiella tomter

Storskaliga industri- och kommersiella etableringar karaktäriseras av fyrkantiga byggnadskomplex (block) som är omgivna av stora asfalterade ytor. Tomterna har oftast en kvadratisk eller rektangulär form.

Byggnader

Agrar bebyggelse

Den större del av regionens agrara byggnadsbestånd är från senare delen av 1800-talet och första halvan av 1900-talet. Byggnader som därefter tillkommit är övervägande

Två exempel på äldre bostadslängor. Den vänstra bostadslängan från 1800-talet är byggd i korsvirke med panelat gavelröste. Den högra längan har under årens lopp genomgått vissa förändringar, bl.a. har dörrar och fönster bytts ut. Huset är klätt i vitmålad locklistpanel med eternitplattor på taket.

Jordbruksegnahem från 1920-talet. Bostadshuset har en korsformig plan. Fasaden är klädd med locklistpanel och sadeltaket med eternitplattor.

ekonomibyggnader som är anpassade efter dagens moderna jordbruksproduktion.

Bostadshus

Den äldre traditionella bebyggelsen som uppförts på 1800-talet eller tidigare utmärks av låga (1 våning), långsmala hus med brant taklutning (cirka 80 till 95 grader). Bostadslängor har i dag som regel inredda vindsvåningarna. Boningslängorna är byggda i trä, tegel och korsvirke. Trä blir det dominerande byggnadsmaterialet ju längre norrut i regionen man kommer. Röda träpaneler, främst lock- och locklistpanel, är det dominerande fasaduttrycket tillsammans med vit puts och tegel. Lertegelpannor och eternitplattor är de vanligaste belägningarna på sadeltaken. Många bostadslängor har kompletterats med takkupor. Bostadslängor är med få undantag placerade i nord-sydlig riktning.

Under 1900-talets första decennier blev idealet bostadshus som är friliggande från ekonomibyggnader. Bostadshusen är som regel 1,5 våningar höga och har en korsformig eller sexdelad plan för större gårdar. Frontespis, takkupor, förstukvist eller veranda är vanliga attribut på dessa hus. Husen är oftast klädda i träpanel. Färgsättningen i regionen varierar stort, vitt och rött är

dock vanligast. Takbelägningen består oftast av tegelpannor eller, det i Skåne så vanligt förekommande, plattor av eternit. Sadeltakens lutning är oftast mellan 35 och 45 grader.

Från cirka 1940-talet och framåt är bostadshusen i många fall inspirerade av funkisstilen. Husen har ett enklare och renare uttryck och är kvadratiska till formen. Husen har 1,5 till 2 våningar. Flacka sadeltak dominerar men pulpettak och plantak förekommer också. Under denna period blev eternit ett populärt och användes både som fasadmaterial och för takbeläggning. Detta material anses i dag vara hälsovådligt och byts därför oftast ut vid renoveringar

Ekonomibyggnader

Ekonomibyggnaderna utgörs främst av ladugårdar, stallar, logar, maskinhus/hallar. Trä och tegel är de vanligaste byggnadsmaterialen för äldre ekonomibyggnaderna medan betong och plåt dominerar moderna ekonomibyggnader.

Få äldre ekonomibyggnader är kvar i ursprungligt skick utan har byggts till och renoverats med olika material. Enfärgade fasader i framför allt rött och vitt förekommer, men flerfärgade fasader dominerar. Röd-

Sammanbyggda ekonomibyggnader som utgör delar av trelängad gård.

Ladugårdar från efterkrigstiden och framåt är bredare och högre än äldre motsvarigheter.

färgad plåt, trä eller tegel tillsammans med vitfärgad puts eller betong är de vanligaste kombinationerna. I huvudsak gult, svart och brunt diversierar färgsättning på ekonomibyggnaderna.

För taktäckning används övervägande korrugerad plåt och eternit. Ekonomilängor tillhörande en traditionell gårdsbebyggelse har liksom bostadslängan branta sadeltak. Under 1900-talet har ekonomibyggnaderna fått mindre brant taklutning och byggts betydligt högre och bredare än i äldre tid.

Under de senaste decennierna har många av de större gårdarna uppfört stora friliggande ekonomibyggnader i form av t.ex. maskinhallar. Dessa är klädda i plåt och har ofta en mer kvadratisk grundplan och flackare (över 130 grader) taklutning än övriga ekonomibyggnader.

Sentida maskinhall i plåt.

Byar och kyrkbyar

Byggnadsbeståndet i byarna består i huvudsak av gårdar, gatehus och enfamiljsbostäder. I vissa byar förekommer även modern villa- och radhusbebyggelse.

För det ökade antalet obesuttna uppfördes under 1800-talet gatehus i byarna, fiskelägena, längs viktiga landsvägar och i storgodsens närhet. Gatehusen är små och låga och har fasad i tegel, ljus puts, ofta med panelade gavelrösten. Träfasader förekommer framför allt på Bjärehalvön. Tegelpannor, svart papp och eternitplattor är de vanligaste takmaterialen. Taklutningen är förhållandevis brant, kring 100 grader.

Enfamiljsbostäder som saknar koppling till de agrara näringarna återfinns framför allt i kyrkbyarna. Husen följer i stort samma utveckling som för de agrara bostadshusen byggda under 1900-talet. I kyrkbyarna finns ofta även modern villabebyggelse och radhus från 1970-talet och framåt.

Kyrkorna är visuellt väl markerade i landskapet. De

Gatehus med träfasad på Bjärehalvön.

Exempel på villa, 1970-tal.

Sjöbodarna har som regel rödmålade träfasader och tak av antingen plåt eller papp.

Den småskaliga fritidsbebyggelsen har nästan uteslutande träpanel och flacka sadeltak.

flesta av kyrkorna i regionen har ett medeltida ursprung. Utmärkande för dessa kyrkor är att de är vitmålade och är byggda med trappstensgavlar.

Godsen

Godsens huvudbyggnader har byggts eller omformats efter skiftade stilideal som rått under skilda epoker. Få av de ursprungliga huvudbyggnaderna är bevarade i ursprungligt skick. Under 1600-talets renässansmurar, 1700-talets barock- och rokokofasader och 1800-talets medeltidsromantiska klädsel döljer sig ofta rester av äldre byggnadsverk.

Fiskelägen

Fiskelägena karaktäriseras av en småskalig bebyggelse. Den äldre bostadshusen i fiskelägena består av gate- eller fiskarskepparhus från 1800-talet samt enstaka gårdar.

Fiskar- och skepparhusen är byggda i 1 till 1,5 plan med fasader i tegel eller ljus puts. Sjöfarten och skeppsbyggande blomstrande under 1800-talet och framgångsrika skeppare och redare kunde bygga större och mer ståndsmässiga byggnader. I anslutning till hamnen finns sjöbodarna och fiskebodarna. Denna bebyggelse är främst kompletterad med enfamiljsbostäder- och fritidsbebyggelse från 1900-talet av gängse slag.

Fritidshus

Sommarhus uppfördes i flera fiskelägena av de samhällets välbärgade klasser kring sekelskiftet, 1900. Husen är stora och påkostade. De är i allmänhet byggda i 1,5 våningar och fasader i puts dominerar.

Den stora andelen av fritidsbebyggelsen består av små sommarstugor som är byggda från 1920–1930-talen och framåt. Dessa är i allmänhet byggda i trä och uppförda i endast en våning. Sadeltaken är flacka och takbeläggningen utgörs oftast av svart papp eller takpannor. Husen är i allmänhet enfärgade. Stor variation råder i val av färg.

Referenser

- Blomberg, Per. 2001. *Skånes kustområden – ett nationallandskap* (Rapportserien Skåne i utveckling, 2001:35). Länsstyrelsen i Skåne län och Region Skåne.
- Bunte, Carin & Thagaard, Anne Margrethe. 1993. *Vår skånska kulturbygd*. Kulturmiljöenheten, Länsstyrelsen i Skåne län.
- Erikson, Marja. *Skånska bygder – vårt odlingslandskap genom tiderna*. Länsstyrelsen i Skåne län.
- Fast, Therese & Philipsson, Anne. 2002. *Landskapets historiska dimension – fallstudie. Ostlänken genom Sörmland*. Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet.
- Hansson, Paul & Sturesson, Anna. 2002. *Husen vid havet. En karaktärisering av kulturmiljön i fem fiskelägen i Skåne*. Rapport 2002:8. Regionmuseet/Landsantikvarien Skåne.
- Länsstyrelsen i Kristianstads län. 1996. *Från Bjäre till Österlen – Skånska natur- och kulturmiljöer*.
- Länsstyrelsen i Malmöhus län. 1984. *Kulturminnesvårdsprogram för Skåne*.
- Ranby, Henrik. 1995. *Arkitektur och byggnadstraditioner på Kullahalvön*. Höganäs kommun.
- Sporrong, Ulf. 1995. *Swedish Landscapes*. Naturvårdsverket.
- Sveriges Nationalatlas. 1994. *Kulturlandskapet och bebyggelsen*. SNA förlag, Stockholm.

Kartunderlag

Geografiska Sverigedata (GSD), Lantmäteriet
Röda kartan, Lantmäteriet
Marktäckedata, Lantmäteriet
NILS flygbildstolkning

Foton

Fotografierna är tagna av Daniel Nilsson RAÄ, om inget annat anges.

Regionalt bebyggelsemönster i centrala Sunnerbo i Kronobergs län

JENNY SVENSGÅRD, LÄNSSTYRELSEN I KRONOBERGS LÄN

Inledande kommentar

Under år 2000 genomförde länsstyrelsen i Kronobergs metodprojektet *Kulturmiljöövervakning i Kronobergs län*. Som en följd av detta arbete har länsstyrelsen medverkat i projektet *Karaktärsdrag och bebyggelsemönster*.

Indelningen av länet i delregioner bygger på den agrarhistoriska landskapsanalys över Kronobergs län som gjordes 1998 av RAÄ och Smålands Museum (*Agrarhistorisk Landskapsanalys länsöversikt – Kronobergs län. Landskapsprojektet rapport 1998:1*. Stefan Höglin. Riksantikvarieämbetet, kunskapsavdelningen och Smålands museum). Den indelningen har sedan modifierats något.

Vi har arbetat med tidigare publicerad litteratur som berör området liksom statistik inom olika ämnen: befolkning, sysselsättning, jordbruk etc. Vi har även använt oss av material som är tolkat i olika GIS-skikt (Geografiska Informations System), exempelvis inventeringar som gjorts inom kulturmiljövärden liksom befolkningsstatistik, markanvändning och naturgeografiska fakta.

Förutom bearbetning av fakta har vi arbetat med tolkning av ortofoto och kartor över området. I följande beskrivning har GSD använts för de kartor som visar bebyggelse, om inget annat anges.

Landskap och bebyggelse

Naturgeografiska förhållanden och markanvändning

Området består av två olika landskapstyper. Den ena, som vi kallar "centralbygd", är de öppna mer vidsträckt jordbruksområdena och den andra, som vi kallar "skogsbygd" är de små öarna av bebyggelse och jordbruksmark som ligger insprängda i skogs- och mossmark.

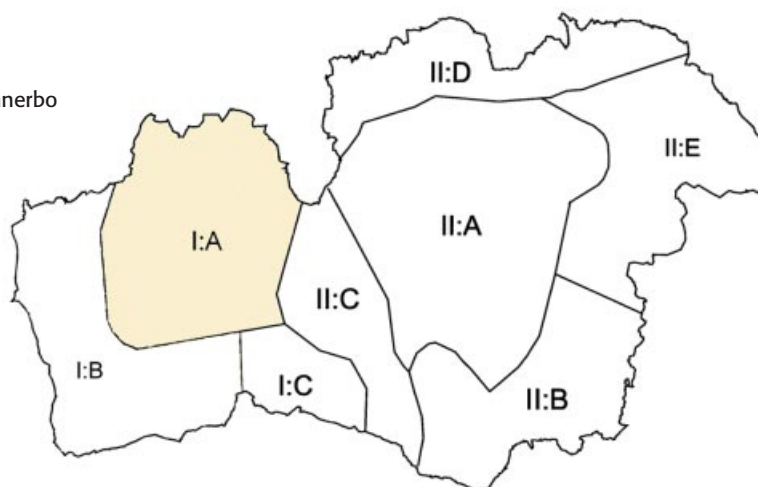
Centralbygderna har uppstått i ett av Sydsveriges största issjökomplex: Vidöstern-Bolmen-Exen.

Längs de dalgångar som skapades under istiden finns isälvsavlagringar i form av ryggåsar och åskullar, det skapar ett landskap där de öppna och vidsträckt markerna ibland bryts av mjuka höjdformationer och begränsas väster och österut av ryggåsar. På sluttningarna ner mot vattendragen sträcker sig i dag jordbruksmark och i kanten mot den skogsklädda ryggåsen ligger bebyggelsen.

Den mäktigaste åsen är Bergaåsen som ligger längs med Lagans dalgång och som har den största utbredningen med välutbildade åsbildningar i form av åsryggar, delta-platåer, åskullar, terrasser m.m.

Skogsbygderna ligger mellan centralbygdernas stråk av odlingsmark. Här är landskapet mer slutet och består av

- I:A – Centrala Sunnerbo
- I:B – Södra och sydvästra Sunnerbo
- I:C – Sydöstra Sunnerbo
- II:A – Centrala Varend
- II:B – Södra Varend
- II:C – En gränsregion
- II:D – Norra Varend
- II:E – Glasriket

Regionindelning.

skogar, sjöar, mossar och mindre uppodlade områden. Bebyggelsen och det omgivande odlingslandskapet ligger likt öar i skog- och mossmark. Vissa av dessa områden består av småkullig morän vilket ger en mer kuperad terräng.

Bebyggelsehistoria

Centralbygderna med sin bördiga odlingsmark och närhet till vattendragen koloniserades redan på bondestenåldern. Mängden fornlämningar i området är stort och byarnas och gårdarnas historia kan följas tillbaka i förhistorisk tid. De gynnsamma lägena har lett till att gårdarna blivit stora till sin areal och många drivs i dag som heltidsjordbruk

Skogsbygden befolkades betydligt senare, ibland så sent som in på medeltiden. Här är gårdarna mindre till storlek och centraliseringen av jordbruket har lett till att många har lagts ner och de som drivs är ofta deltidjordbruk. Även förr var gårdarna för små för att försörja en hel familj och för att dryga ut försörjningen tillverkade man t.ex. kol och krut. Byarna har ett medeltida ursprung. Vid sidan av jordbruket försörjde sig allmogen sig på att tillverka kol och tjära. Fornlämningar i form av tjärdalar är därför vanliga.

Vid medeltidens slut dominerades ägandet i regionen av frälset, vilket ledde till en viss säteribildning under framför allt 1600-talet.

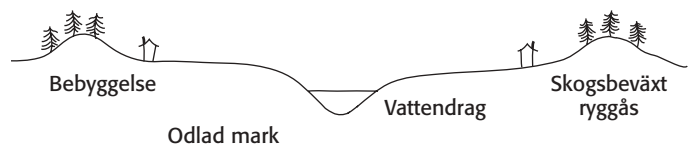
Bebyggelse och kommunikationer

I regionen finns, förutom staden Ljungby, sex tätorter (Lagan, Ryssby, Kånna, Vittaryd, Angelstad och Agunnaryd) med ett invånarantal på 200 till 2000 personer, fem byar med mer än 50 invånare (Dörarp, Hamneda, Södra Ljunga, Bolmen och Skeen) samt ett stort antal byar bestående av mindre än 50 invånare.

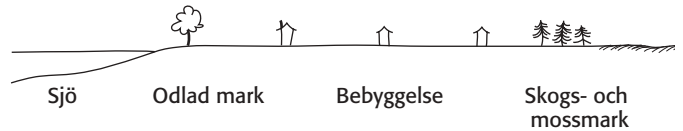
Bebyggelsekoncentrationerna i centralbygden är placerad på rad längs med vägar som följer dalgångarnas sträckningar. De ligger tätt intill varandra och ibland flyter de nästan samman och skiljs endast åt av en skogsridå. Det är här som de större byarna och tätorterna finns. Tätorterna är uppbyggda kring industriverksamhet som ofta etablerats vid vattendragen.

Orterna längs med de förhistoriska kommunikationslederna (Lagan, Prästebodaån) har lång historia vilket bland annat kan utläsas av ortnamnen som hör till tiden före kristnandet (Agunnaryd, Dörarp etc.) liksom förekomsten av tidiga medeltida kyrkor.

Bebyggelsen i skogsbygden ligger på mer spritt avstånd ifrån varandra och består av mindrebyar och ensamliggande gårdar. Den ligger insprängd i skogs- och mossområden och är ofta belägen på sluttningar eller krön i landskapet.

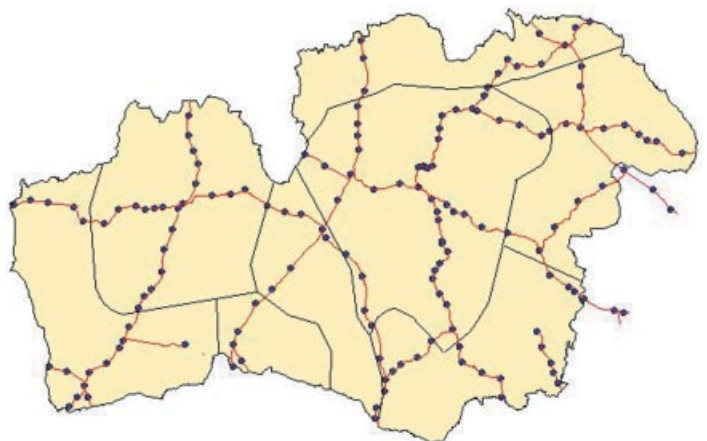
Bebyggelseläge i centralbygd.

Bebyggelselägen i skogsbygd.

Markanvändning och kommunikationer. Fjärrkommunikationsnätet följer dalgångar. Landskapet domineras av skog och är mycket myrrikt (orange färg visar våtmarker). Större delen av jordbruksmarken ligger i anslutning till sjöar och vattendrag.

Järnvägsnätet i Kronobergs län när det var som mest utbyggt.

Mindre tätort.

Större by som är belägen längs med en å och som ingår i en av centralbygderna.

Exempel på en liten by i skogsbygden. Den består av fyra gårdar och ett antal bostadsfastigheter.

Ett planerat, litet fritidshusområde beläget vid en sjö. Uppbyggt under andra hälften av 1900-talet.

Längs före detta järnvägssträckningar (Vislanda-Bolmen Järnväg och Skåne-Småland Järnväg) finns i dag nedlagda stationssamhällen (ex. Målaskog och Hamneda). Deras lägen följer inte alltid de naturgeografiska förhållandena som övrig bebyggelse utan har fått sin placering på grund av järnvägens sträckning. I dag har de mist sin funktion men präglas ändå av de för orterna speciella byggnader och bebyggelsemönster.

Bebyggelsekoncentrationer

I både central- och skogsbygderna i regionen finns kyrkbyar/sockencentra, mindre jordbruksbyar, fritidshusområden och före detta järnvägsorter. I centralbygderna finns även tätorter, större jordbruksbyar och före detta säterier. Nedan kommer de olika typerna av koncentrationer att beskrivas mer utförligt. Flera av orterna fungerar som pendlingsorter till Ljungby. Några av orterna har en diffus gräns mot Ljungby (huvudorten) och flyter ibland ihop med staden.

Längs med de större vägarna som går mellan tätorterna och de större byarna är bebyggelsen mer permanent bebodd medan den bebyggelse som ligger utanför allfarvägarna till större del verkar nyttjas som fritidshus/säsongsboende. Den senare är därför sällan lika förändrad som den övriga utan har ett mer ursprungligt utseende.

I delregionen finns flera *mindre tätorter* som vuxit fram ur kyrkbyar och/eller stationssamhällen (ex. Ryssby, Lagan). Jordbruksfastigheterna är i dag få i dessa orter.

Bostadshus, industrier, affärer och övrig service utgör en mycket större del. Bebyggelsen ligger främst koncentrerad till byns centrum, ibland kan den bestå av två delar där kyrkan utgör en och området för affärer och service utgör en annan. Insprängd i detta ligger äldre villor och nyare flerfamiljshus. Den yngre villabebyggelsen är ofta placerad i ett kransområde runt samhället och i utkanten (infarten) av samhället ligger eventuella industrier. Formen på orten och dess bebyggelse är utsträckt/spolformad och följer den huvudväg som går genom samhället.

Alla *kyrkbyar* i regionen ligger vid en sjö eller ett vattendrag. Den mindre kyrkbyn består av ett antal gårdar varav en är prästgården. Flera av kyrkbyarna är i dag mindre tätorter (se texten ovan). Gårdarna är till största delen samlade i byns centrala del där även kyrkan är belägen. Här ligger även ett antal byggnader som har sitt ursprung i funktioner som skola, affär, telefonstation etc. I dag används de som bostadshus eller samlingslokal. Den lilla kyrkbyn är även den utsträckt till sin form och dess gräns utgörs ofta av skogen eller odlingsmarken.

De *större byarna* som finns i centralbygderna kan omfatta omkring 10 till 20 gårdar och beroende på närheten till Ljungby ett varierat antal bostadsfastigheter (bostadshus och fritidshus) och ibland även mindre industrier. I de byar som ligger i Ljungbys närområde kan hela villaområden vara uppbyggda. Invånarantalet ligger mellan 50 och 200 personer. Bebyggelsen är utsträckt placerad längs med dalgångens högsta del och gårdarnas inägor består av långsmala skiften orienterade ner mot vattendraget. Byns form blir på grund av detta utsträckt/spolformad, med en bredare koncentration i mitten och bebyggelse som tunnas ut allt mer ju längre ut mot byns gräns man kommer. I vissa områden där byarna ligger tätt kan gränsen mellan byarna vara diffus, inägorna flyter samman och ibland utgörs gränsen endast av en ridå av lövskog.

Gårdarna är placerade längs med byvägen. Gränserna mellan tomterna är diffusa och består ofta bara av en trädridå eller av en stenmur.

De *mindre byarna* ligger insprängda i skogsområdena och omfattar cirka 3 till 5 gårdar, ett antal bostadsfastigheter och ibland någon mindre industri. Bebyggelsen ligger samlad längs med byvägen/vägarna och ofta finns det även någon gård som är utflyttad sedan laga skiftet och ligger en bit ut i byns inägor. Ibland är gårdens ekonomibyggnader och bostadshus skilda åt av vägen ibland ligger alla byggnader placerade på ena sidan. Byn består ofta av en mer koncentrerad bebyggelsekärna som tunnas ut alltmer åt byns gränser.

Ensamliggande gårdar ligger insprängda i skogsområdena. Gården är ofta liten och byggnaderna omges av eller ligger i kanten av den odlade marken. Den öppna marken omsluts av skogen.

Några av de större *före detta säterier* (ex. Toftaholm

och Bolmarö) som finns i regionen har fortfarande karaktären av säteri med en stor gård centralt placerad i ett område av stora arealer öppen jordbruksmark. Gårdens bebyggelse består av ett större bostadshus/herrgårdsbyggnad samt stora ekonomibyggnader och andra byggnader som hörde till en stor gård med många anställda.

Längs med dessa numera nedlagda järnvägar finns ett antal *före detta stationsambällen* (Målaskog, Angelstad, Kånna, Bäck) som i dag är en del av landsbygden och där endast spår i form av byggnader som under en tid inrymde järnvägsstation, caféer, affärer etc. finns kvar. Bebyggelsen ligger ofta längs med en parallell väg till före detta järnvägen samt en som korsar densamma. I närheten av det före detta stationshuset finns den största ansamlingen byggnader och det är här man hittar de mer allmänna byggnaderna som affärer, caféer etc. Bostadshuset ligger längre ut mot kanterna av samhället och ibland har mindre kvarter planerats för bostadsbebyggelsen.

Fritidshusområdena ligger vid de större sjöarna och består av större eller mindre område med varierat antal fritidshus. Områdena har ofta tillkommit under 1900-talets andra hälft. På senare tid har många fritidshus omvandlats till permanenta bostäder.

Tomtstruktur

Den stora jordbrukstomten i centralbygderna är en lös formation med ett par stora dominerande ekonomibyggnader som är spritt eller parallellt placerade på gårdsplanen. Det är inte ovanligt med sena 1900-tals tillägg i form av exempelvis lösdriфтsladugårdar, maskinhallar och silobyggnader som tyder på ett kontinuerligt och storskaligt jordbruk. Bostadshuset omges av gräsytor medan utrymmet mellan bostadshus och området kring ekonomibyggnaderna brukar vara grusat, stort till sin yta och ansluta till inkörsvägen. Trädgården är placerad kring bostadshuset ofta med den största ytan åt det håll som vetter bort ifrån ekonomibyggnaderna och är ofta avgränsad genom staket, häck eller lägre stenmur. Gränsen där tomten slutar är diffus. Jordbrukstomterna ligger ofta samlade på rad längs med byvägen/dalgångens riktning men kan även vara mer oregelbundet placerade i förhållande till varandra. Några ligger mer tätt medan andra ligger längre ifrån varandra.

Det mindre jordbrukets tomt i skogsbygderna har byggnader som ligger skilda ifrån varandra ibland parallellt ibland i vinkel. Byggnaderna är inte lika många till sitt antal utan består utöver bostadshuset av exempelvis ladugård, uthuslänga, jordkällare och garage. Trädgården är placerad kring bostadshuset ofta med den största ytan åt

Ett exempel på den större jordbrukstomten. Tomten domineras av de stora ekonomibyggnaderna.

Ett exempel på den mindre jordbrukstomten i skogsbygden. Tomten delas av vägen där ladugården ligger på ena sidan och bostadshus och mindre uthus ligger på den andra sidan. Bostadshuset ligger indraget med trädgården framför.

Exempel på byggnadernas gruppering, med sentida tillägg i form av stora ekonomibyggnader, på en större jordbrukstomt.

det håll som vetter ifrån ekonomibyggnaderna. Den avgränsas från övriga ytor genom staket, häck eller lägre stenmur. Bostadshuset omges av gräsytor medan utrymmet mellan bostadshuset och ekonomibyggnaden kan vara grusad och ansluta till inkörsvägen.

Bostadstomten består av bostadshus och något enstaka uthus/garage. Uthuset/garaget ligger mer indraget i förhållande till bostadshuset. Byggnaderna är omgivna av gräsytor. Inkörsvägen är ofta grusad och kan vidgas till en bredare yta vid sidan om bostadshuset och framför uthus/garage och används som parkeringsyta. Bostadstomterna är mer regelbundet utformade och placerade än jordbrukstomten och ligger antingen insprängda mellan annan bebyggelse eller är samlade i grupper. Den ena gränsen för tomten markeras av den väg som passerar och är tydliggjord genom staket/häck eller mur. Gränserna mellan tomterna är markerade på samma sätt. Om tomten ligger i anslutning till skogsmark/naturmark är gränsen där emellan ofta flytande.

Fritidshustomten kan ha samma uppbyggnad som bostadshuset men kan även vara mer oregelbunden till sin form och ha karaktären av naturtomt som ligger insprängd i det omgivande landskapet.

Industritomten har en uppbyggnad som är beroende av verksamheten men består ofta av stora grusade eller asfalterade ytor.

Byggnader

Bostadshuset

Det traditionella bostadshuset på landsbygden är den 1,5 våning höga och ett rum breda *dubbelkammartugan*. Byggnadstypen lär vara vidareutvecklad ur högloftstugan/sydgötiska huset som var en vanlig byggnad. Byggnadens bottenvåning är inredd med kök och farstu som är placerade mitt i byggnaden. Vid ena gaveln finns en större kammare och vid den andra två rum varav det ena som är något mindre nås från köket. Övervåningen var sällan inredd utan användes som förråd. Fasaden har ett något osymmetriskt utseende, där entrédörren är något förskjutet åt sidan ofta åt höger. Detta på grund av att den större kammaren är något bredare. Byggnaden är uppförd i timmer och har ett flackt tak (över 130 graders vinkel) som ursprungligen varit täckt med torv.

Byggnaden är ofta försedd med en veranda vid entrédörren.

En annan vanlig typ av bostadshus är *salsbyggnaden/sexdelade planen* som är vanlig som mangårdsbyggnad på de större gårdarna. Planen är symmetriskt uppbyggd med en centralt placerad sal. Byggnaderna uppfördes kring sekelskiftet 1900 och är uppförda i en och halv våning ibland två våningar. De har stomme av timmer och ett brant takfall (omkring 95 grader). Fasaderna är klädda

Dubbelkammerstuga.

Salsbyggnad i en och en halv våning med frontespis.

Foto: Byggnadskultur i Kronoberg.

Egnahem i en och en halv våning, rödmålat och försett med frontespis och veranda.

Foto: Byggnadskultur i Kronoberg.

Two villas from the second half of the 1900s.

Enkelstuga.

med panel som är målade i ljusa färger ofta gult. Byggnaden har ofta veranda och frontespis.

På torpen och de mindre gårdarna är *enkelstugan* vanlig. Den låga byggnaden bestod av kök liten farstu och ett stort rum. De är uppförda av timmer och har flacka tak (över 130 graders vinkel). Taket var ursprungligen täckta med torv. Enkelstugan är ofta tillbyggd såväl förhöjd som förlängd. De byggnader som fortfarande har kvar sitt ursprungliga utseende används som fritidshus.

Under 1900-talets första hälft blev en ny typ av villa vanlig, *egnahem*. Det var typhus som togs fram för den lilla gården, arrendegården, torpet eller arbetarbostaden. Byggnaden är i en och en halv våning. Taket har en hög takvinkel. Byggnaden är ofta försedd med veranda och frontespis.

Bostadsbebyggelsen från 1900-talets andra hälft består av villor såväl *monteringsfärdiga* som platsbyggda. Fasadmaterialen skiftar mellan fasadtegel, puts och träpanel allt efter modets växlingar. Takvinkeln har också växlat mellan flacka och branta tak och är täckta med modernare material som eternit och betongtegel.

Ekonomibyggnader

Den vanligaste *ladugårdsbyggnaden* är inredd med fähus och loge på bottenvåning och höförvaring på övervåningen. Fähusdelen är timrad medan resten av bygg-

naden har regelstomme. Taket har brant vinkel (cirka 95 grader) och var tidigare täckt med halm men är i dag täckt med korrugerade eternitplattor eller plåt.

Till gården hör även en *uthusbyggnad* som rymmer vedbod och utedass samt ibland ytterligare rum som använts som exempelvis snickarbod eller hönshus.

Andra byggnader som traditionellt kan finnas på en gård är: *brygghus*, *jordkällare*, *sädesmagasin* och *vagnslider*. Mer moderna tillägg finns i form av garage, maskin-hallar, urinbrunnar och tornsilos.

Jordkällare överbyggd med sadeltak.

Regionalt bebyggelsemönster i kustlandets skogsbygder i Norrbottens län

KERSTIN LUNDIN-SEGERLUND, LÄNSSTYRELSEN I NORRBOTTENS LÄN

Inledande kommentar

Rapporten har utarbetats under 2002 inom ramen av projektet *Regionala karaktärsdrag och bebyggelsemönster* inom vilket länsstyrelsen i Norrbotten deltar som pilotlän.

Den region (*Kustlandets skogsbygder*) som beskrivs i föreliggande rapport utgår från en regional indelning av Norrbottens län som dels bygger på äldre regionala arbeten som utvecklats inom ramen för *Landskapsprojektet* (1995–1998, Höglin. S. *Agrarhistorisk landskapsanalys över Norrbottens län*) och dels *Vårt hävdade Norrbotten* (Länsstyrelsen i Norrbotten, nummer 6/1993).

Foton tagna av Kerstin Lundin-Segerlund, Länsstyrelsen i Norrbottens län om inget annat anges.

1. Södra centralbygdens kustslätt och älvdalar. Moränkulle-, terrass- och avabebyggelse med inslag av Pitegårdar, rundlogar, stenladugårdar etc.
2. Mellersta centralbygdens kustslätt och älvdalar. Terrass-, av- och radbebyggelse med inslag bl.a. av Norrbottengårdar.
3. Tornedalen. Terrass-, strandradbebyggelse bl.a. med inslag av finsk byggnadstradition som Tornedalsgårdar och vasformiga aitor.
4. Kustlandets skogsbygder. Sjölidbebyggelse.
5. Södra och mellersta Norrbottens inland. Lidbebyggelse.
6. Östra Norrbottens inland. Älv-, morän- och lidlägen med inslag av finsk och samisk byggnadstradition.
7. Förfjällsområdet. Sjölägen med inslag av samisk byggnadstradition.
8. Fjällen. Fjällägenheter huvudsakligen med 1900-talsbebyggelse.

Landskapet

Naturförutsättningar och markanvändning

Kustlandets skogsbygder omfattar i huvudsak de moränmarker som ligger mellan centralbygdernas älvdalgångar.

Regionen karaktäriseras av en bergig och kuperad terräng, s.k. vågig bergkullterräng, med inslag av flackare partier av bergkullslätt. Jordarterna domineras av mer eller mindre grova moräner, men även sorterade material förekommer. Området ligger både ovanför och under högsta kustlinjen, (den nivå till vilken vattnet stod som högst efter inlandsisens avsmältning). Det är dock främst regionens bergkullar och moränhöjder som når upp till nivåer över högsta kustlinjen, (vilken i länet ligger cirka 170 till 240 meter över havet). De högsta bergstopparna inom regionen når nivåer på cirka 500 meter över havet.

Landskapet domineras av vidsträckta barrskogsområden och en stor rikedom av sjöar. Mindre vattendrag och sankmarker är också vanligt förekommande. Arealen jordbruksmark är däremot relativt liten och bebyggelseområdena, (som är belägna främst vid sjöarna), är små. Jordbruksmarkerna är koncentrerade till de sedimentjordar som avsatts vid sjöarnas stränder och längs vattendragen. De vattendrag som förekommer i landskapet utgörs av mindre älvar, åar och bäckar.

I regionen bedrivs numera aktivt jordbruk endast i liten utsträckning. Det mesta bedrivs som deltidsjordbruk och det förekommer endast ett fåtal heltidsjordbruk. Jordbruket kombineras dessutom i stor utsträckning med skogsbruk. Heltidsjordbruket är i huvudsak inriktade på mjölkproduktion och deltidsjordbruket på köttproduktion och fårskötsel. De åkrar som fortfarande brukas nyttjas för vallodling eller som permanenta vallar för slätter och bete.

Bebyggelsehistoria

Den fasta jordbruksbebyggelsen etablerades relativt sent i regionen, vilket innebar att området fick en fast bebyggelse först efter 1750. I samband med tillkomsten av norra stambanan, malmbanan och Haparandabanan kring

sekelskiftet började mindre samhällen att växa fram längs järnvägssträckningarna.

I dag domineras området av en sekundär bebyggelse, som i hög grad tillkommit under 1900-talet, både inom de äldre byarnas område, i järnvägssamhällena, samt som egna bebyggelseenheter eller gårdar. En stor del av denna bebyggelse har tillkommit under en relativt kort tidsperiod, som ett direkt eller indirekt resultat av industrins skogsutnyttjande. Den äldre, primära nybyggarbebyggelsen är inte lika framträdande.

Kännetecknande för den yngre jordbruksbebyggelsen, bland annat 1900-talets olika typer av egnahem med tillhörande jordbruksmark (småbruk m.m.), är att de i allmänhet är uppförda med hjälp av statliga lån och efter typritningar som utgavs av myndigheterna, t.ex. Per-Albintorpen.

En del av den fasta bebyggelsen fungerar numera mest som säsongsbostäder/fritidshus. De rationaliseringar som skett efter 1950 inom jord- och skogsbruket och nedläggningen av småbruket har i hög grad drabbat områdets byar. Den kraftiga avfolkningen (som blev en följd av detta), har dock inte i större omfattning påverkat bebyggelsens karaktär, men däremot brukandet av de tidigare öppna markerna.

Bebyggelse och kommunikationer

Områdets bebyggelse består av ett stort antal byar och flera ensamt liggande gårdar, där jord- och skogsbruk är eller har varit en delnäring tillsammans med jakt och fiske och i vissa fall även renskötsel.

I området förekommer även ett drygt tiotal före detta stationssamhällen, (belägna längs stambanan, malmбанan och Haparandabanen), samt en hel del renodlad fritidsbebyggelse.

Den mesta bebyggelsen återfinns inom byarnas område och i stationssamhällena.

Områdets huvudnät utgörs av länsvägar och allmänna vägar som genomkorsar området och förbinder kustlandet med inlandets socknar, lappmarker och tätorter, (exempelvis väg 373 mellan Piteå och Arvidsjaur). Från kusten leder också allmänna och enskilda mindre vägar till områdets byar. Många av de vägar som genomkorsar eller leder till området följer älvar och åars dalgångar eller ryggåsar i landskapet till exempel längs sjöarna. Dessa är ofta de äldsta vägarna.

Senare tiders kommunikationsstråk utgörs bland annat av järnvägar som norra stambanan och malmбанan (som skär genom områdets södra och mellersta delar) och Haparandabanen, (i områdets nordöstra del). Dessa härör från tiden kring sekelskiftet.

Under en period på 1920 till 1940-talen tillkom i området flera statligt anlagda vägar, bland annat s.k. AK-vägar och ödebygdevägar, vilka skulle främja landets

Markanvändning och kommunikationer. Landskapet domineras av vidsträckt barrskogsområde och en stor rikedom av sjöar. Många av de vägar som genomkorsar eller leder till området följer älvar och åars dalgångar.

AK-väg i Överkalix kommun. Dessa vägar är ofta dåligt anpassade till terrängen med sina raka sträckningar, tvära kurvor och ständigt återkommande nivåskillnader. Foto: Länsstyrelsen i Norrbottens län.

*Bebyggelse belägen på uddar.
Foto: Norrbottens museum.*

uppodling och bebyggande. I området finns också ett stort antal enskilda skogsbilvägar från 1900-talet som anlagts främst för skogsbrukets behov.

Bebyggelsekoncentrationer

I ett norrbottniskt perspektiv är byarna att beteckna som relativt små. Särskilt om man jämför dem med centralbygdernas mycket stora och vidsträckta byar.

Storleken på byarna varierar alltifrån 3 till 5 gårdar eller mellan 10 och 20 bostadshus i de större byarna. Många av bostadshusen är före detta jordbruksgårdar och en mindre andel utgörs av modern bostadsbebyggelse. Den permanenta bostadsbebyggelsen är till stor del ett resultat av den äldre skogsbruksnäringens behov av arbetskraft.

Gårdar och bostadshus ligger ojämnt utspridda som ensamgårdar eller mindre klungor av bebyggelse och avståndet mellan dessa varierar starkt. Byarnas geografiskt åtskilda klungor av bebyggelse bildar ofta olika bydelar, vilka i landskapet kan uppfattas som olika byar. Byarnas gränser kan därför vara svåra att visuellt avgränsa i landskapet.

Det som ytterligare försvårar avgränsningen av byarna är att det också förekommer många byggnader utanför de marker som upptas av tomtmark. Över de spridda slåttermarkerna finns bland annat ett obestämt antal ängslador, alltifrån enstaka lador till mindre grupperingar av lador. Det förekommer också flera andra typer av byggnader ute i landskapet, både på inägorna och på byarnas utmarker som framför allt härrör från äldre tiders jord- och skogsbruk, (se vidare under avsnittet om byggnader).

Den bebyggelse som avviker mest från områdets tämligen agrart präglade bebyggelsemönster är de större stations samhällena. Här dominerar den rena bostadsbebyggelsen. Men även i dessa samhällen finns det i

allmänhet jordbruksmark i anslutning till stationssamhället. Ju mindre stationssamhället är och ju närmare en hållplats det närmar sig dess större blir inslaget av agrar bebyggelse med tillhörande jordbruksmark. Särskilt tydligt är detta längs Haparandabanen.

Några av stations samhällena utgör också de bebyggelsekoncentrationer som är störst till ytan och till invånarantalet. Det rör sig dock inte om några stora samhällen. I Lakaträsk som är ett av de större stationssamhällena i området finns i dag ett femtiotal gårdar och bostadshus.

Bebyggelselägen

Bebyggelsen i området, både ensamt liggande gårdar och samlade klungor av bebyggelse, är (med undantag för stationssamhällena) till största delen knuten till sedimentavlagringar vid sjöar eller vattendrag. Många gårdar har en agrar bakgrund, de ligger i likartade bebyggelselägen och åldersstrukturen i bebyggelsen är förhållandevis enhetlig.

De primära koncentrationerna av nybyggarbebyggelse ligger på uddar och näs, på krön av små moränhöjder (vid sjöarna och vattendragen), eller svaga sluttningar, s.k. lider ner mot vattnet. I flera fall har bebyggelsen tillkommit på gamla fiskeplatser. I området kan bebyggelsen också ha uppstått på ett gammalt viste, eller fåbodplats.

Även den sekundära småbrukarbebyggelsen är i hög grad knuten till samma typ av bebyggelselägen som den primära bebyggelsen. Möjligen förekommer den i sådana lägen något oftare i utkanten av byarnas område. Den sekundära bebyggelsen har dessutom blivit hänvisad till flackare och lägre liggande partier av landskapet, till lägen invid vägar och i anslutning till torvjordar, dvs. uppodlade myrmarker. Spridd bebyggelse, (mest fritidshus), förekommer därutöver i mycket strandnära lägen.

I stationssamhällena längs stambanan och malmbanan är den bebyggelse som ligger i anslutning till järnvägen i de

flesta fall planmässigt anlagd enligt en rutnätsliknande plan. I mindre stationssamhällen/ hållplatser ligger oftast endast en mindre del av bebyggelsen grupperad kring stationen och järnvägen. Övrig bebyggelse ligger snarare kvar i samma typ av bebyggelselagen som den agrara bebyggelsen.

Tomtstruktur

Tomtstrukturen är tämligen likartad mellan den primära och den sekundärt relaterade jordbruksbebyggelsen, om man bortser från antalet byggnader på tomten och tomtstorleken.

Mellan tomterna saknas i allmänhet tydliga ägo- gränser. I de fall det förekommer tomtavgränsningar ses dessa mest på villatomter och andra bostadstomter. Gräsytor på tomten övergår utan tydliga gränser i nästa tomt eller ut mot den anslutande åkermarken. Det är inte heller ovanligt att delar av tomten övergår i naturmark. De flesta tomter har inte speciellt mycket busk- eller trädvegetation. De öppna gräsytorna dominerar och de träd och buskar som förekommer är främst björkar, rönnar, tallar och granar.

Bebyggelsen ligger i hög grad utan särskild anpassning till anslutande vägar. Tomter som ansluter till de allmänna vägarna tillhör ofta den sekundära bebyggelsen. Tillfarts- vägarna till gården saknar vägbeläggning och övriga markerade gångvägar saknas också i de flesta fall på gårdarna.

Byggnaderna på jordbrukstomterna ligger vanligtvis i oregelbundna grupperingar med boningshus och ekonomibyggnader. Men det förekommer även mer regelbundna placeringar av bostadshus och ekonomi- byggnader eller uthus på tomter med sekundär bebyggelse. Antalet ekonomibyggnader är dock vanligtvis större på äldre jordbrukstomter och ju yngre bebyggelsen är dess färre blir antalet hus på tomten. Likaså är tomtstorleken större på äldre jordbrukstomter. En primärt anlagd jordbrukstomt kan exempelvis vara från 4000 till 5000 kvm stor.

Tomtstrukturen för den rena bostadsbebyggelsen skiljer sig däremot på flera punkter. Det är vanligare att det förekommer tydliga tomtavgränsningar i form av häckar, buskar och staket. Vegetationen har också delvis annan karaktär med större inslag av förädlade trädslag och buskar, till exempel spirea. Det förekommer även asfalterade uppfarter och grusade gångar på bostads- tomterna. Tomterna är dessutom mindre och överstiger sällan 2000 kvm. I övrigt dominerar på bostadstomten ett två- eller trehussystem med bostad, garage och/eller för- rådsbyggnad, som är placerade i tämligen regelbundna grupperingar. Ett annat särskiljande drag är de samman-

Lakaträsk stationssamhälle.

Mellan tomterna saknas i regel tydliga ägo- gränser och bebyggelsen ligger i hög grad utan särskild anpassning till anslutande vägar.

Källa: GSD.

*Enkelstuga med
ladugård.
Foto: Lilianne
Viklund, Läns-
styrelsen i
Norrbottens län.*

Per-Albintorp.

*Parstuga med
ladugård och
rundloge m.m.
Foto: Länsstyrel-
sen i Norrbottens
län.*

Timrad ängslada.

byggda bostads- och ekonomibyggnaderna vilka är vanligt förekommande bland de senaste decenniernas bostadsbebyggelse.

Byggnader

Både den äldre och den yngre bebyggelsen i området har en del gemensamma drag. Det finns dock vissa skillnader i bl.a. utformningen av utvändiga detaljer, husens proportioner, takvinklar och ibland materialval, vilket tydligast kan iakttas på bostadshusen. Störst skillnader från områdets bebyggelsemönster uppvisar den rena bostadsbebyggelsen från 1900-talets senare hälft.

Den äldre jordbruksbebyggelsen består av timrade bostäder och ekonomibyggnader, som i hög grad utformats efter den traditionella lokala byggnadstraditionen.

Bostadshusen utgörs vanligen av parstugor och enkelstugor, som är rödfärgade med panel utanpå timret och plåttäckta sadeltak. De är ofta byggda i 1,5 våning med oinredd vind, de har en mer eller mindre tydligt rektangulär grundplan och takvinkeln är vare sig brant eller flack, (omkring 120 grader). Om bostadshuset ligger i södra eller nordöstra delen av området kan ibland även vissa lokala särdrag som är förknippade med Pitetrakten respektive Tornedalen iakttas i utformningen av fönsteröverstycken, dörrfoder och knutlådor.

Ekonomibyggnaderna, utgörs av timrade ladugårdar, stall, förvaringsbodas, (bland annat härbren) och enstaka trösklogar, (till exempel den i södra delen av området före-

kommande rundlogen). I de fall gården tagits upp av samer är eventuella förekommande härbren ofta av samisk typ.

De äldre ekonomibyggnaderna är vanligen rödfärgade, (men ofärgade förekommer också), och de kan vara helt eller delvis klädda med panel. Byggnadernas sadeltak har ursprungligen varit spåntäckta, men är nu i allmänhet täckta av plåt. Takvinkeln är liksom på bostadshusen vare sig brant eller flack.

Egnahemsbebyggelsens bostadshus utgörs av ofta relativt kvadratiska hus i 1,5 våning med vanligtvis inredd vind. Byggnadernas utformningen bygger dock till viss del vidare på det traditionella bebyggelsemönstret. Ytterväggarna är klädda med stående träpanel som kan vara målad även i andra färger än rött. Några byggnader har frontespis. Sadeltaket är i allmänhet täckt med plåt och takvinkeln är brantare än på den äldre bebyggelsen. Det förekommer även bostadshus med brutet tak.

Ekonomibyggnaderna, utgörs av ladugårdar, bodar och garagebyggnader. De är vanligen byggda i stolpverk eller regelverksteknik, (men även timmer förekommer). Fasaden har träpanel och ibland är fähusdelen murad i tegel eller betongtegel. Ytterväggarna är rödmålade och sadeltaken oftast klädda med plåt. Takvinkeln är liksom på bostadshusen brantare än på de äldre ekonomibyggnaderna.

Utanför jordbruksgårdarnas tomtmarker finns också byggnader som hör samman med den agrara näringen eller de delnäringar som kompletterat jordbruket. De äldre byggnaderna är genomgående timrade, medan de yngre byggnaderna ofta är byggda i regelverksteknik. Vid strandkanten ligger båthus eller fiskebodas och på de

Egnahem på bostadstomt.

Modern villa.

Fritidshus.

SJ förrådsbyggnad.

Tidstypisk Konsumbutik från 1950-talet.

spridda åker- och slättermarkerna finns bevarade ängslador. På utmarken vittnar ett fåtal bevarade slätterkojor, skogskojoer och stall om utmarksslätterns och skogsbrukets betydelse i äldre tider.

Den renodlade bostadsbebyggelsen i området domineras av äldre bostadshus, moderna villor samt fritidshus från 1900-talet.

De äldre bostadshusen från 1900-talets första hälft utgörs av typritade egnahem som ofta är utformade i liknande stil som småbruksbebyggelsens bostadshus, dvs. ofta relativt kvadratiska hus i 1,5 våning med träpanel och plåttak. Renoverade egnahemsvillor kan även ha andra fasadmaterier, till exempel eternitplattor. Ekonomibyggnaderna består av garage och förrådsbyggnader med träfasad och plåttak.

De moderna villorna avviker däremot på flera sätt från det traditionella bebyggelsemönstret. De utgörs i stor utsträckning av katalogritade hus som olika byggnadsfirmor salufört. Många av byggnaderna är byggda i ett plan med träpanel och plåt- eller tegeltak. Men det är inte ovanligt att det även förekommer andra fasadmaterier, till exempel tegel och puts. Bostadshuset har i allmänhet ett sadeltak med relativt flack takvinkel, (till och med mycket flack under en period på 1950/60-talet). Vid sidan av dessa förekommer även andra takformer, som pulpettak eller tälttak. Den senare takformen är vanliga på 1940-talets katalogritade villor. Det är inte heller ovanligt att ekonomibyggnaderna är sammanbyggda med bostadshuset om huset är tillkommet efter 1970.

De fritidshus som finns i området har tillkommit från 1950-talet och framåt. Även dessa är vanligen byggda i liknande stil som de moderna villorna, vilket innebär att

de flesta är byggda som enplanshus med träpanel och plåttak.

I stationssamhällena förekommer utöver olika varianter av ovan beskrivna bostadsbebyggelse, även annan bebyggelse som avviker från den traditionella bebyggelsen på landsbygden. Det kan exempelvis röra sig om typritade stationshus från tiden kring sekelskiftet, olika typer av transformatorstationer, magasin och förrådsbyggnader, affärer och enstaka stadsmässigt präglade bostäder, som ursprungligen varit avsedda för övernattnings eller som bostad för de högre tjänstemännen.

Av bebyggelsen i området är det den permanenta bebyggelsen, särskilt bostadshusen, som genomgått de största förändringarna jämfört med den ursprungliga karaktären. Den bebyggelse som nyttjas som säsongsbostäder/fritidshus är tämligen lite påverkad av senare tiders ombyggnationer. Den är dock i större utsträckning sämre underhållen.

För den som reser genom den svenska landsbygden är det tydligt att landskap och bebyggelse skiljer sig åt i olika delar av landet. Markanvändningen kan domineras av skog eller åker eller upplevas som en mosaik av olika markslag. Husen kan ligga samlade i byar eller utspridda som ensamgårdar. Deras läge i terrängen varierar. Fasaderna kan till exempel vara i trä eller putsade. Färgsättning skiftar även om det röda dominerar.

Går det att följa de generella bebyggelsemönstrena i referensrutor? Detta är en central frågeställning i miljö-
målsprojektet *Karaktärsdrag och bebyggelsemönster*.

I projektet har en modell för att dokumentera och följa tillståndet hos bebyggelsen utanför tätorter tagits fram och utvärderats. Uppföljningsförslaget ansluter till naturvårdens landskapsövervakning, Nationell Inventering av Landskapet i Sverige (NILS). I NILS används ett system av strax över 600 referensrutor fördelade över landet. Utarbetat förslag för att följa karaktärsdrag och bebyggelsemönster har relevans för alla de miljö kvalitetsmål som innehåller bebyggelse.

Riksantikvarieämbetet
Box 5405
114 84 Stockholm
www.raa.se
bocker@raa.se

ISSN 1651-1298
ISBN 91-7209-369-2